

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
Запорізький державний медичний університет
Кафедра суспільних дисциплін

І.Г. Утюж, Н.В. Спиця

ФІЛОСОФІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
для аспірантів та здобувачів медичних та
фармацевтичних напрямів з підготовки до
складання кандидатського іспиту

Запоріжжя
2016

УДК 1(075.8)
ББК 87я73
У87

*Затверджено на засіданні Центральної методичної Ради ЗДМУ
(протокол № 3 від «10» березня 2016 року)*

Рецензенти:

Турган О.Д., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри культурології та українознавства;

Гребінь С.М., кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії Запорізького національного університету.

Автори:

Утюж І. Г., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри суспільних дисциплін;

Спиця Н. В., кандидат філософських наук, доцент.

Утюж І. Г.

Філософія : навчально-методичний посібник для аспірантів та здобувачів медичних та фармацевтичних спеціальностей з підготовки до складання кандидатського іспиту / І. Г. Утюж, Н. В. Спиця. – Запоріжжя : ЗДМУ, 2016. – 158 с.

Навчально-методичний посібник містить тематичний план курсу, плани семінарських занять, список літератури, перелік питань для підготовки до складання кандидатського іспиту з курсу “Філософія”, глосарій та декілька хрестоматійних текстів із загальних питань філософії та медицини.

©Утюж І. Г., Спиця Н. В., 2016
©Запорізький державний медичний університет, 2016

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тематичний план.....	8
Плани семінарських занять.....	9
Джерела.....	54
Першоджерела.....	58
Зразок оформлення титульної сторінки.....	65
Зразок оформлення змісту реферату.....	66
Питання до підготовки до іспиту.....	67
Глосарій.....	70
Додатки.....	93

ВСТУП

Для чіткого розуміння якою має бути програма підготовки PhD з медицини треба дати відповідь на питання яким ми хотіли б бачити майбутнього лікаря та науковця в найближчий час? Чи варто сліпо довіряти всім нормам вивчення філософії для докторів наук, які репрезентовано сучасною європейською спільнотою? Чи можемо ми взагалі на щось впливати?

По-перше, ми маємо усвідомити, що лікар з науковим ступенем має залишатися людиною і на першому місці завжди стоятиме найважливіше його завдання – збереження життя та здоров'я людини. Виховання людяності в найлюдянішій з професій є прерогативне завдання дипломної та післядипломної освіти лікарів. Це є основою професії, яка не в змозі існувати без отримання системного знання про світ та місце людини в ньому. Повага до людей, дотримання священних клятв лікаря зберігати людське життя може плекатися тільки за умови існування знань про цілісність та системність світу, його етичних підвалин. Жодне медичне дослідження, жодне втручання в життя людини не може обійти питання етичного характеру, тому етика є безумовною складовою для формування лікаря-науковця.

Вивчення філософії, як основи системного та клінічного мислення є досвідом, що апробовано протягом декількох століть історії людства. Філософія вивчає принципи існування світу та допомагає зрозуміти його значення для самої людини. Вона формує основу життя людини: такі принципи, переконання, уявлення завдяки яким людина пізнає, діє, знає та розуміє. Тому вона завжди буде стояти в основі будь-якого напрямку наукового дослідження, в тому числі і медицини.

Медицина еволюціонувала від елементарного ремесла до наукового знання. Як ремесло, медицина не володіла окремо-виділеною системою принципів. Тобто, вона користувалася продуктами аналізу зовнішніх зв'язків та явищ, в жодному разі не свідомо виявлених закономірностей, сутності предметів та процесів природи. Знання базувалися більшою мірою на отриманому досвіді і оволодівати ними могли тільки ті, хто знаходився безпосередньо близько до носія знань. Згодом медицина еволюціонувала до такого стану, коли отримала певні принципи знань, але не всі могли ними

користуватися, адже для цього необхідно мати певну культуру мислення, володіти методологією професійної та наукової діяльності.

Для здійснення наукової діяльності медицині необхідні обізнані спеціалісти, які критично ставитимуться до вже відомого та нового знання. Для цього необхідно володіти технологією отримання знань. Адже інструментарієм отримання знань є не тільки конкретні матеріальні предмети, але в першу чергу уявлення людей, принципи, правила класифікації фактів, розгляду предмету дослідження, критерії, якими визначається факт. В медицині, як в будь-якій іншій науковій сфері є теоретичний та емпіричний рівні, згідно з цим існують певні для кожного рівня правила роботи, закономірності розвитку знань. Філософія сприяє розвитку культури мислення, завдяки якій і здійснюється якісна пізнавальна діяльність.

Вивчення філософії сприяє формуванню загальнокультурного рівня людини та набуттю високого професійного рівня науковцю. Філософська культура лікаря є запорукою протидії будь-яких форм духовного тоталітаризму, вона дає право розвиватися у своїй професії вільно і незалежно, опираючись лише на закони мислення.

Філософія надає лікарям розуміння процесів пізнання, їх сутності, принципів організації та методів на основі яких лікар отримує можливість обґрунтувати вивчення та вирішення питань медичної теорії та практики. Філософія відкриває найбільш доцільні шляхи медичного дослідження. Вона вчить розглядати всі явища та процеси в їх розвитку, безперервній зміні та нерозривних зв'язках з конкретними умовами.

Тому основи наукового знання та пізнавальної методології є життєво-необхідним інструментарієм для здійснення будь-якого науково дослідження і поза ним не існує науки як такої, в тому числі і медицини.

Важливий момент в контексті курсу філософії для майбутніх PhD, це вивчення людини, як цілісної системи, тобто антропологічність медичного знання. Такий принцип передбачає враховувати в медичній практиці специфіку організму в його різноманітні властивостей та якостей. Антропологічний підхід передбачає врахування особливостей людського тіла на основі антропогенезу, його вікових та конституційних особливостей.

Таким чином забезпечується зв'язок психобіологічної конституції людини з її схильностями до виникнення певних захворювань. Антропний принцип вивчає якість життя, що пов'язано із здоров'ям. Антропний принцип надає нам можливість отримати методологічний інструментарій для філософського аналізу проблем – наскільки співмірним є наукове знання, яке прагне до об'єктивності з суб'єктивними критеріями суб'єкта пізнання та яким чином оцінювати діяльність лікаря. Антропний принцип допомагає виробляти систему методологічних принципів та етичних критеріїв лікаря, зрозуміти яким чином мають здійснюватись відносини між лікарем та пацієнтом. Сучасна наука накопичила доволі багато знань про людину і сьогодні перед всіма науками, а більшою мірою перед філософією та медициною, стоїть завдання розглянути людину в єдності всіх явищ та процесів, виробити досконалий міждисциплінарний підхід на благо самої людини, прогресивного розвитку суспільства та процвітання медицини, яка рятує, оберігає, піклується.

Отже, дана програма сформована для підготовки фахівця з філософії нового рівня, який буде в змозі:

- Мислити самостійно
- Мислити у згоді з самим собою
- Мислити так, щоб бути здатним дивитися на те, що мислиться з боку, очима іншого
- Мислити на основі високої методологічної культури
- Мислити креативно, що передбачає цілісний системний підхід до знань якими не тільки володіють, але й вміють користуватись
- Мислити та діяти тільки згідно з високими етичними нормами, бути відповідальним
- Мислити цілісно, враховуючи в своїй дослідницькій діяльності та клінічній практиці весь спектр отриманих знань з найбільш оптимальним результатом для людства і себе особисто.

Матеріали даної розробки включають: тематичний план курсу “Філософія”; плани семінарських занять; перелік підручників та навчально-методичних посібників; основної літератури для обов'язкового вивчення та додаткових джерел.

Окремо слід сказати про деякі вимоги до реферату, який повинні подати аспіранти та пошукувачі. Написаний реферат має бути на актуальну тему; відтворювати ступінь розробки проблеми; вміщувати в собі критичні оцінки. В ньому повинен простежуватись зв'язок з спеціальною підготовкою референта. Його потрібно оформити у відповідності до вимог держстандартів з точки зору наукового апарату і при цитуванні, і при оформленні бібліографічного опису у списку використаних джерел. За обсягом реферат має бути в один друкарський аркуш, або 40 тис. знаків.

Шановні друзі! Займаючись філософією, будь ласка, пам'ятайте, що філософія – це не збірка якихось догм, постулатів, сталих знань. Насамперед, це рух думки, мистецтво мислення. Бажаємо успіхів в оволодінні цим мистецтвом!

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ ЛЕКЦІЙ З ФІЛОСОФІЇ

для аспірантів та здобувачів

	Тема лекції	Годин
1	Філософія, її походження, проблематика та функції.	2
2.	Медицина в оптиці філософії	2
3	Філософія стародавніх Індії та Китаю	2
4	Антична філософія	2
5	Середньовічна філософія	2
6	Філософія епохи Відродження	2
7	Філософія Нового часу (17 століття)	2
8	Філософія Просвітництва	2
9	Німецька класична філософія	2
10	Філософія життя	2
11	Фрейдизм.Неофрейдизм	2
12.	Марксистська філософія	2
13.	Екзистенціалізм	2
14.	Позитивізм. Прагматизм.	2
15.	Герменевтика. Феноменологія	2
16.	Філософська антропологія	2
17	Вітчизняна філософія XI-XVIII століть. Філософія Г.Сковороди	2
18	Вітчизняна філософія XIX-XXI століть	2
19.	Постмодерністська філософія	2
20	Філософське розуміння світу	2
21	Свідомість	2
22	Пізнання	2
23	Філософське осмислення феномена науки	2
24	Філософська рефлексія методологічних засад наукового лідження	2
25	Філософські проблеми медичної науки	2
26	Трансформація медичного дискурсу в сучасній опейській культурі	2
27	Суспільство як предмет філософського аналізу.	2
28	Особистість у філософських вимірах	2
29	Філософія історії. Культура та цивілізація.	2
30	Сучасний світ: тенденції та проблеми розвитку	2
Разом		60

Семінари

№	Тема семінару	Годин
1	Філософія Стародавнього світу та Середньовіччя	2
2	Філософія Відродження та Нового часу	2
3	Німецька класична філософія	2
4	Посткласична філософія ХІХ-початку ХХ ст.	2
5.	Посткласична філософія ХХ ст. Філософська антропологія	2
6	Постнекласична філософія ХХ – ХХІ ст. Постмодерністська філософія	2
7	Медицина в оптиці філософії	2
8	Філософське розуміння світу	2
9	Свідомість	2
10	Пізнання	2
11	Методологія наукового пізнання	2
12	Суспільство як предмет філософського аналізу	2
13	Особистість у філософських вимірах	2
14	Філософія історії. Культура і цивілізація	2
15	Сучасний світ: тенденції та проблеми розвитку	2
Разом		30

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінар 1. Філософія Стародавнього світу і Середньовіччя **(2 години)**

1. Філософія Стародавньої Індії: основні школи, представники, проблематика.
2. Філософія Стародавнього Китаю: основні школи, представники, проблематика.
3. Антична філософія: етапи розвитку, представники, основні ідеї.
4. Філософія Середньовіччя: етапи розвитку, представники, основні ідеї

Самостійна робота:

1. Світогляд та його історичні типи.
2. Філософія: предмет, метод, функції.
3. Специфіка філософського знання: взаємовідносини філософії, мистецтва, релігії, науки.
4. Основне питання філософії.
5. Буддизм: основні ідеї.
6. Джайнізм, йога: представники, основні ідеї.
7. Конфуціанство: основні ідеї.
8. Даосизм: основні ідеї.
9. Законники: основні ідеї.

Основні поняття:

філософія, міфологія, релігія, матеріалізм, ідеалізм, брахман, атман, сансара, карма, нірвана, Веди, П'ятикнижжя, Дао, космоцентризм, архе, майєвтика, ідея, атом, гедонізм, теоцентризм, реалізм, номіналізм, універсалії, томізм, креаціонізм, провіденціалізм.

Контрольні питання:

1. Розкажіть про специфіку східного і західного способу мислення
2. Який поворот у філософії здійснив Сократ? Який він розробив метод?
3. В чому Аристотель не погоджувався із Платоном?

4. У чому суть боротьби між реалістами та номіналістами?
5. Що таке «лезо» Оккама?

Література

а) обов'язкова:

1. Абеляр П'єр. Історія моїх страждань. Утішне послання до друга. Листування Абеяра й Елоїзі. Ісповідь віри Елоїзи / Р. Паранько (пер.з лат.). – Л.: Літопис, 2004. – 136 с.
2. Августин (Святий). Сповідь / Юрій Мушак (пер.). – 3 вид. – К.: Основи, 1999. – 319 с.
3. Антология средневековой мысли: Теология и философия европейского Средневековья: В 2 т. / Институт философии РАН; Русский Христианский гуманитарный ин-т / С. С. Неретина (ред., сост.), – СПб. : РХГИ, 2002. – 635 с.
4. Аристотель Стагирит. Метафизика / А. Кубицкий (пер. с греч.). – М.: Эксмо, 2006. – 607 с.
5. Асмус В.Ф. Античная философия. – 3 изд. – М.: Высшая школа, 1999. – 400 с.
6. Ахутин А.В. Античные начала философии. – СПб.: Наука, 2007. – 783 с.
7. Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. – Т. 1. – М. : Мысль, 1972. – 363 с.
8. Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. – Т. 2. – М. : Мысль, 1973. – 384 с.
9. Платон. Государство // Соч. в 4 т. – М., 1994. – Т. 3.
10. Хейзинга И. Осень средневековья. – М., 1988.

б) додаткова:

1. Александрова А. Філософія середніх віків та доби відродження: підручник / А. Александрова. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 172 с.
2. Бокал Г. В. Проблема онтологічного статусу універсалій у філософії Середньовіччя : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Г. В. Бокал ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 16 с.
3. Буддийская мудрость / В. В. Лавский (сост.). – М. ; Ростов н/Д: МарТ, 2007. – 318 с.

4. Буланже П. А. Будда. Конфуций: Жизнь и учение / П. А. Буланже. – М.: Искусство, 1995. – 263 с.
5. Вовк С. М. Даосизм: вчення і світогляд. – Чернівці: Прут, 2003. – 217 с.
6. Гайденок П. История греческой философии в ее связи с наукой: Учеб. пособие для вузов. – М.: ПЕР СЭ, 2000. – 319 с.
7. Гране М. Китайская мысль от Конфуция до Лаоцзы / В. Б. Иорданский (пер.с фр.). – М.: Алгоритм, 2008. – 526 с.
8. Григорьева Т. П. Дао и Логос (Встреча культур). – М., 1992.
9. Чаттерджи С. Индийская философия / С. Чаттерджи, Д. Датта. – М., 1994. – 416 с.
10. ШміттЖ. К. Сенс жесту на середньовічному Заході / пер. Н. В. Колибіна. – Харків: ОКО, 2002. – 640 с.

Семінар 2. Філософія Відродження та Нового часу (2 години)

1. Філософія Відродження: напрямки розвитку, представники, основні ідеї.
2. Емпіризм. Англійська філософія XVII ст. (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк)
3. Раціоналізм. Європейська континентальна філософія XVII ст. (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц).
4. Англійська філософія XVIII ст. (Дж. Берклі, Д. Юм).
5. Французька філософія XVIII ст. (загальна характеристика).

Самостійна робота:

1. Ідея гармонії віри і розуму в середньовічній філософії.
2. Номіналізм та раціоналізм: підходи до проблеми універсалій.
3. Розкрийте характерні риси схоластики.
4. Основні ідеї роботи Т. Кампанелли «Місце сонця».
5. «Утопія» Т. Мора: основні ідеї.
6. Охарактеризуйте погляди Н. Макіавеллі щодо людини, політики, держави.
7. Основні ідеї роботи Ф. Бекона — Нова Атлантида.
8. В чому полягає проблема методу у філософії Нового часу.
9. Сенсуалізм: сутність та представники.

Основні поняття:

антропоцентризм, пантеїзм, гуманізм, натурфілософія, геоцентризм, геліоцентризм, емпіризм, раціоналізм, сенсуалізм, деїзм, гносеологізм, механіцизм, субстанція, монада, індукція, дедукція, суспільний договір, природне право, клерикалізм.

Контрольні питання:

1. У чому полягає суперечливий характер соціально-культурних та духовних процесів європейського Відродження?
2. Які види досвіду виділяв Дж. Локк?
3. Які правила методу розробив Р. Декарт?
4. Чи можна назвати філософію Б.Спінози пантеїстичною? Чому?

Література

а) обов'язкова:

1. Бруно Дж. Избранное / А. Н. Веселовский (биограф. очерк). – Самара: Издательский дом "Агни", 2000. – 591 с.
2. Бэкон Ф. Новый Органон // Соч. В 2 т. – М., 1972.
3. Вольтер. Философские сочинения / РАН; Институт философии {Москва} / В.Н. Кузнецов (отв.ред.). – М.: Наука, 1996. – 560 с.
4. Гельвецій К.А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Валер'ян Підмогильний (пер.). – К.: Основи, 1994. – 416 с.
5. Гоббс Т. Левиафан // Избр. произв.: В 2 т. – М., 1964. – Т. 1.
6. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М.: Высш. школа, 1980. – 368 с.
7. Григорій Сковорода: дослідження, розвідки, матеріали. – К., 1992.
8. Гусев В.І. Західна філософія Нового часу. XVII- XVIII ст.: підручник для студ. філос. фак-тів вищих закл. освіти. – 2-ге вид., стер. – К.: Либідь, 2000. – 368 с.
9. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках / В. Андрушко (пер.), С. Гатальська (пер.). – К.: Тандем, 2001. – 101 с.

10. Крисаченко М. Християнство на теренах України I-II ст. – К.: Наукова Думка, 2000.
11. Кузанский Н. Об ученом незнании // Соч. В 2 т. – М., 1979. – Т. 1.
12. Кузнецов В.Н. Европейская философия XVIII века: Учеб. пособие / Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. – М.: Альма Матер; Академический проект, 2006. – 541 с.

б) додаткова:

1. Александрова О. В. Філософія Середніх віків та доби Відродження: підручник / О. В. Александрова. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 169 с.
2. Історія української філософії: підручник / С. В. Бондар, Г. В. Вдовиченко, Н. Ю. Кривда [та ін.]. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с.
3. Горський В. С. Історія української філософії: підруч. для студ. вищ. навч. закл / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.
4. Дубінін В. В. Розвиток філософської думки в Україні: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / В. В. Дубінін; Донбаська держ. машино буд. акад. – Краматорськ : ДДМА, 2006. – 208 с.
5. Історія української філософії: Хрестоматія / Львів. нац.. ун-т ім. Івана Франка / Марія В. Кашуба (упоряд.). – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – 356 с.
6. Кириченко М. С. Гуманістичні засади розуміння людської природи у філософії Д. Юма та їх сучасні інтерпретації : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / М. С. Кириченко; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 16 с.
7. Лейбниц Г. В. Монадология // Соч.: В 4 т. – М., 1982. – Т. 1.
8. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении // Соч. в 3 т. – 1985. – Т. 1, 2.
9. Макиавелли Н. Государь. – М., 1990.
10. Мамардашвили М. Картезианские размышления. – М.: Прогресс; Культура, 1993. – 352 с.
11. Огородник И. В. Философская мысль восточных славян: библиогр. словарь / И. В. Огородник, В. В. Огородник ; науч. ред. Л. В. Губерский. – К.: Віра-Р, 1999. – 350 с.

12. Отечественная философская мысль XI-XVII вв. и греческая культура / под. ред. К. М. Ничик, В. С. Горского. – К.: Наукова думка, 1991.
13. Панич О. О. Скептицизм в британській філософії Нового часу: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.05 / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2009. – 28 с.
14. Сковорода Г. С. Кольцо. Разговор дружеский о душевном мире // Сковорода Г.С. Повне збір. творів: у 2 х т. – К., 1973. – Т. 1.
15. Соколов В.В. Европейская философия XV-XVII веков. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. школа, 2003. – 432 с.
16. Спиноза Б. Этика // Спиноза Б. Сочинения: В 2-х т. – М., 1957. – Т. 1.
17. Юм Д. Исследование о человеческом разумении: Пер. с англ. – М., 1995.
18. Ушкалов Л. В. Григорий Сковорода. – Х. : Фолио, 2009. – 123с.

Семінар 3. Німецька класична філософія (2 години)

1. Філософія І. Канта.
2. Філософія Г. Гегеля.
3. Філософія Л. Фейєрбаха.

Самостійна робота:

1. Філософія самостановлення І. Фіхте.
2. “Філософія тотожності” Ф.В.Й. Шеллінга.

Основні поняття:

«річ у собі», антиномії, апріорне знання, трансцендентальний, абсолютна ідея, діалектика.

Контрольні питання:

1. Що таке категоричний імператив (за Кантом)?
2. Які етапи в своєму розвитку проходить «Абсолютна Ідея» (за Гегелем)?
3. Чому Л. Фейєрбах критикував релігію та ідеалістичну філософію Гегеля?

Література

а) обов'язкова:

1. Гегель Г.В.Ф. Феноменологія духу / П. Тарашук (пер.). – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2004. – 548 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Наука логики: В 3-х т. – М.: Мысль, 1970. – Т.1. – 500 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Философская пропедевтика // Работы разных лет: В 2т. – М., 1971. – Т.2.
4. Гулыга А. В. Философские биографии: (Кант, Гегель, Шеллинг). – 2 изд., испр. и доп. – М.: Соратник, 1994.
5. Гулыга А. В. Немецкая классическая философия. – М.: Мысль, 1986. – 334 с.
6. Дмитриева Н.А. Философия Канта как философия свободы: иная глобализация. Обзор X международного кантовского конгресса // Вопросы философии. – 2006. – № 8 – С. 169-180.
7. Кант И. Критика чистого разума / И. Бурковский (пер.з нім.та прим.). – К.: Юніверс, 2000. – 502 с.
8. Кант И. Критика практического разума // Соч.: В 6 т. – М., 1965. – Т. 4. – Ч. 1.
9. Кант И. Критика способности суждения // Соч.: В 6 т. – М., 1966. – Т. 5.
10. Фейербах Л. Основные положения философии будущего // Избр. филос. произв.: В 2-х т. – М., 1955. –Т.1.
11. Фейербах Л. Сущность христианства // Там же. – Т. 2.
12. Фихте И. Наукоучение // Избр. соч. – М., 1916.

б) додаткова:

1. Вера и знание. Соотношение понятий в классической немецкой философии / Данил Николаевич Разеев (отв.ред.). – СПб.: Издательство С.-Петербургского ун-та, 2008. – 296 с.
2. Гулыга А. В. Гегель. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Молодая гвардия, 2008. – 263 с.
3. Жарких В. Ю. Гуманістична філософія Ф. К. С. Шиллера : монографія / В. Ю. Жарких. – О. : Астропринт, 2008. – 272 с.
4. Введение в историю мировой философии. Немецкая философия второй половины XVIII-XIX веков : учеб. пособие / А. Г. Зарубин [и др.] ; ред. Р. П. Новикова, А. Г. Зарубин ;

Ростовская гос. экономическая академия. - Ростов н/Д : РГЭА, 1999. - 152 с.

5. Коген Г. Теория опыта Канта. Глава 16. Система критического идеализма // Вопр. философии. – 2006. – № 4. – С. 151-173.
6. Кузнецов В. Н. Немецкая классическая философия: учебник для студ. вузов, обучающихся по спец. "Философия"/ В. Н. Кузнецов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 2003. – 438 с.
7. Кушаков, Ю. В. Историко-философская концепция Л.Фейербаха. Теория, методология, конкретные результаты / Ю.В. Кушаков . – К. : Вища школа, Издательство при КГУ, 1981 . – 166 с.
8. Мислителі німецького романтизму / упор. Л. Рудницький, О. Фемовець. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – 588 с.
9. Оруджев З. М. Способ мышления эпохи и принцип априоризма / З. М. Оруджев // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 18-33.

Семінар 4. Посткласична філософія XIX – початку XX ст. ***(2 години)***

1. Марксистська філософія: історія і сучасність.
2. Позитивізм: етапи розвитку, представники, проблематика.
3. «Філософія життя» – А.Шопенгауер, Ф.Ніцше.
4. Феноменологія: представники, проблематика.

Самостійна робота:

1. Прагматизм: представники, проблематика.

Основні поняття:

відчуження, суспільно-економічна формація, верифікація, фальсифікація, феномен, епохе, феноменологічна редукція, «життєвий світ», семіотика, знак, інструменталізм, світова воля, воля до влади, надлюдина, переоцінка цінностей.

Контрольні питання:

1. Як К. Маркс визначає сутність людини?
2. У чому суть матеріалістичного розуміння історії?

3. Які етапи у своєму розвитку проходить позитивізм? Назвіть представників цих етапів.
4. Чи погоджуєтесь ви з міркуванням Ф.Ніцше про «надлюдину»?

Література

а) обов'язкова:

1. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат // Витгенштейн Л. Философские работы. Ч. I. – М. : Гнозис, 1994. – С. 1-73.
2. Джемс В. Прагматизм / пер. с англ. П. Юшкевича. – К.: Україна, 1995. – 284 с.
3. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология: Введение в феноменологическую философию / Д.В. Складнев (пер.с нем.). – СПб. : Владимир Даль, 2004. – 399 с.
4. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії //Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 21.
5. Конт О. Курс положительной философии. [Предисловие автора. Первая лекция] // Философия и общество. – 1999. – №1. – С. 192-208.
6. Кун Т. Структура научных революцій. – М., 1977. – 300 с.
7. Ленін В.І. Матеріалізм і емпіріокритицизм //Повне зібр. тв. – Т.18.
8. Маркс К. Тези про Фейербаха // Твори. – Т. 3.
9. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року //Там само. –Т. 42. – С. 88-178.
10. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. – К.: Основи-Дніпро, 1993. – 415 с.
11. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / пер. с нем. А. Л. Никифорова; общ. ред. и вст. ст. И.С. Нарского. – М., 1986. – 544 с.
12. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости. – М.: Интербук, 1990.
13. Гайденко П. П. Мартин Хайдеггер: изначальная временность как бытийное основание экзистенции // Вопросы философии. – 2006. – № 3. – С. 165-182.

14. Карнап Р. Философские основания физики. Введение в философию науки. – М., 1971.
15. Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении). – Ростов н/Д.: Феникс, 2003. – 256 с.

б) додаткова:

1. Альтюссер Л. За Маркса / А.В. Денежкин (пер.с фр.)Этьен Балибар (предисл.). – М.: Праксис, 2006. – 391 с.
2. Бергсон А. Творческая эволюция / Российская академия естественных наук. – М. : Канон-пресс, 1998. – 383 с.
3. Бугера В. Е. Социальная сущность и роль философии Ницше / В. Е. Бугера. – Уфа : Гилем, 2004. – 146 с.
4. Вальденфельс Б. Вступ до феноменології: Переклад з німецької / пер. М. Д. Култаєва. – К. : Альтерпрес, 2002. – 176 с.
5. Западная философия XIX века : учебник для студ. вузов, изучающих философию / В. В. Васильев [и др.] ; ред. А. Ф. Зотов. – М. : Высшая школа, 2005. – 517 с. – (История философии).
6. Вольнов В. Феноменология / В. Вольнов. - СПб. : Алетея, 2008. - 304 с.
7. Любутин К. Н. О философии Маркса и философии Энгельса // Философия и об-во. – 2004. – № 1. – С. 166-184.
8. Ницше Ф. Антихристианин // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 17-93.
9. Обсуждение книги Т. И. Ойзермана «Марксизм и утопизм» // Вопр. филос. – 2004. – № 2. – С. 43-112.
10. Орлов В. В. От Маркса к Ойзерману? // Философия и общество. – 2004. – № 1. – С. 48-79.
11. Огурцов А. Подавление философии в СССР // Русская философия. Малый энциклопедический словарь / А. Огурцов, В. Филатов. – М., 1995. – С. 413–416.
12. Феноменология и ее роль в современной философии / Материалы «круглого стола» // Вопросы философии. – 1988. – № 12. – С. 43-84.

Семінар 5 Посткласична філософія XX ст.

(2 год.)

1. Екзистенціалізм: представники, проблематика.
2. Філософія З.Фрейда. Психоаналіз.
3. Неофрейдизм.

Основні поняття:

екзистенція, гранична ситуація, відчуження, несвідоме, надсвідомість, сублимація, дійсне і недійсне існування.

Контрольні питання:

1. В чийй філософії знаходяться витoki екзистенціалізму? Чому?
2. Проаналізуйте відношення до релігії і культури у роботах З.Фрейда
3. Які головні проблеми філософії техніки?

Література

а) обов'язкова:

1. Больнов О.Ф. Философия экзистенциализма. – СПб: Лань, 1999. – 224 с.
2. Бубер М. Философия человека. – М., 1992.
3. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: Пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
4. Маркузе Г. Одномерный человек: Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества. – М., 1994. – 368 с.
5. Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 319-344.
6. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
7. Фрейд З. Будущее одной иллюзии. // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 94-142.
8. Фрейд З. Психология бессознательного / Сб. произв. – М., 1989. – 448 с.
9. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. В.В. Биbihина. – М.: Ad Marginem, 1997. – 451 с.

10. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С. 314–356.

б) додаткова:

1. Философская антропология : учеб. пособие / Р. Г. Апресян [и др.] ; ред. С. А. Лебедев. - М. : ИКЦ "Академкнига", 2005. - 423 с.
2. Філософська антропологія в контексті сучасної епохи / М. О. Булатов [та ін.] ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. - К. : Стило, 2001. - 245 с.
3. Головки Б. А. Філософська антропологія : навч. посібник / Б. А. Головки ; Національний аграрний ун-т. - К. : [б.в.], 1997. - 239 с.
4. Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології / редкол.: Д. Федорика, Т. Добко. – Л., 2000. – 388 с.
5. Дэлиелз Э. Карл Юнг: мадам Блаватская от психотерапии // Философия науки. – 2004. – №1. – С. 112-122.
6. Зотов А. Ф. Западная философия XX века : учеб. пособие / А. Ф. Зотов, Ю. К. Мельвиль ; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Философский факультет. - М. : Проспект, 1998. - 432 с.
7. Мартін Гайдеггер очима сучасників : збірка / пер. з нім. М. Д. Култаєва ; відп. ред. Л. А. Ситниченко. - К. : Стило, 2002. - 128 с. - (Сучасна гуманітарна бібліотека).
8. Сучасна зарубіжна філософія Течії і напрями: Хрестоматія / [Упоряд. В. В. Лях, В. С. Пазенок]. – К.: Ваклер, 1996. – 421 с.
9. Основні напрямки сучасної філософії: феноменологія, психоаналіз, екзистенціалізм, герменевтика, структуралізм, постструктуралізм : навч. посіб. / Є. О. Щукін [и др.] ; Національний ун-т кораблебудування ім. адмірала Макарова. - Миколаїв : НУК, 2009. - 116 с.

Семінар 5. Філософська антропологія.

(4 години)

1. Філософська антропологія: сутність, коло проблем, представники.

2. Філософська антропологія М. Шелера, А. Гелена, Е. Ротхакера, Г. Плеснера, К. Лоренца.
3. Персоналізм. Е. Муньє, М. Бердяєв.

Основні поняття:

абсурд, парадигма, гранична ситуація, відчуження, проект, феномен, персоналізм, дійсне і недійсне існування, інстинкт, агресія.

Контрольні питання:

1. Загальні особливості філософської антропології ХХ століття.
2. Окресліть значення ідей персоналізму для людського самоусвідомлення.
3. Які головні проблеми філософії техніки?

Література

а) обов'язкова:

1. Головкин Б. А. Філософська антропологія : навч. посібник / Б. А. Головкин ; Національний аграрний ун-т. - К. : [б.в.], 1997. - 239 с.
2. Плеснер Х. Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию: пер. с нем. / А. Г. Гаджикурбанов (пер.и авт.послесловия). – М. : РОССПЭН, 2004. – 368 с.
3. Шелер М. Положение человека в Космосе // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С. 31–95.
4. Эллюль Ж. Технологический блеф // Это человек: Антология / сост., вступ. ст. П.С. Гуревича. - М. : Высш. шк., 1995. – С. 265 – 295.

б) додаткова:

1. Философская антропология : учеб. пособие / Р. Г. Апресян [и др.] ; ред. С. А. Лебедев. - М. : ИКЦ "Академкнига", 2005. - 423 с.

2. Філософська антропологія в контексті сучасної епохи / М. О. Булатов [та ін.] ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. - К. : Стилос, 2001. - 245 с.
3. Головка Б. А. Філософська антропологія : навч. посібник / Б. А. Головка ; Національний аграрний ун-т. - К. : [б.в.], 1997. - 239 с.
4. Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології / Редкол.: Д. Федорика, Т. Добко. – Л., 2000. – 388 с.
5. Дэлиелз Э. Карл Юнг: мадам Блаватская от психотерапии // Философия науки. – 2004. – №1. – С. 112-122.

Семінар 6. Посткласична та постнекласична філософія XX – початку XXI ст. (4 години)

1. Аналітична філософія: представники, проблематика.
2. Герменевтика: представники, проблематика.
3. Постмодерністська філософія: представники, проблематика.
4. Вітчизняна філософія XIX – XX1 ст.

Самостійна робота:

1. Сучасна українська філософія: представники, проблематика.
2. Релігійна філософія.

Основні поняття:

християнський еволюціонізм, герменевтичне коло, герменевтичний трикутник, тлумачення, інтерпретація, верифікація, деконструкція, симулякр, різом, метанарації, кордоцентризм.

Контрольні питання:

1. Кого з філософів 18 століття вважають засновником філософської герменевтики?
2. Проаналізуйте оновлення релігійної філософії на прикладі томізму і неотомізму.
3. Охарактеризуйте ситуацію постмодерну у філософії.

Література

а) обов'язкова:

1. Аналитическая философия: Становление и развитие (антология)/ Пер. с англ., нем. – М., 1998. – 528 с.
2. Бузгалнн А.В. Постмодернизм устарел (Закат неолиберализма чреват угрозой протоимперии) // Вопр. филос. – 2004. – №2. – С. 3-15.
3. Гадамер Г.-Г. Істина і метод: Основи філософської герменевтики: Пер. з нім. – Т. 1, К., 2000. – 464 с.
4. Дельоз Ж., Гваттарі Ф. Капіталізм і шизофренія: Анти-Едіп / Пер. з фр., вступ О. Шевченка. Київ: КАРМЕ–СІНТО, 1996. – 384 с.
5. Закидальський Т.Д. Поняття серця в українській філософській думці // Філософ і соціол. думка. 1991. – № 8.
6. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М.: Интрада, 1996. – 255 с.
7. Кутырев В.А. Философия иного, или Небытийный смысл трансмодернизма // Вопросы философии. – 2005. – №12 – С. 3-19.
8. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / пер. с фр. Н.А. Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с.
9. Маритен Ж. Философ в мире. – М., 1994. – С. 5-23.
10. Рикьор П. Конфлікт інтерпретацій. Герменевтичні нариси // Генеза. – 1994. – №1.
11. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Зібр. тв. У 50 т. – К., 1986. – Т. 45.
12. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 143-221.
13. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. В.П. Визгина, Н.С. Автономовой. – СПб.: А-сад, 1994. – 406 с.
14. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
15. Шевченко Т.Г. Щоденник. – К., 1981.
16. Юнг К. Архетип и символ. – М., 1991.
17. Юркевич П.Д. Вибране. – К., 1993.

18. Ярошовець В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. Підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с.

б) додаткова:

1. Історія української філософії: підручник / С. В. Бондар, Г. В. Вдовиченко, Н. Ю. Кривда [та ін.]. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с.
2. Герменевтичні студії: Герменевтика тексту: між істиною і методом: Зб. наук. пр. Міжнародного науково-теоретичного семінару / Дрогобицький держ. педагогічний ун-т ім. І.Франка / В.Скотний (упоряд.). – Л. : Аз-арт, 2001. – 264 с.
3. Грязнов А.Ф. Аналитическая философия / А.А. Лаврова (сост.и ред.). – М.: Высшая школа, 2006. – 375 с.
4. Губман Б.Л. Современная католическая философия: человек и история. – М., 1988.
5. Гузар І. Україна в орбіті європейської мислі: Від Григорія Сковороди до Тараса Шевченка. – Торонто-Львів, 1995. – 174 с.
6. Жижек С. Глядя вкось. Введение в психоанализ Лакана через массовую культуру // http://www.ukma.kiev.ua/pub/MWT/Text/Zizek/zizek_1.htm
7. Заздравнов А., Климова Л. Апологія ісіхазму, або Витоки нової духовності // Філософська думка. – 2005. – № 2. – С. 121-129.
8. Зимовець Р. Дискусія «Фуко-Габермас»: внесок до теорії (стаття друга) // Філософська думка. – 2005. – №3. – С. 42-61.
9. К итогам XXI Всемирного философского Конгресса (Стамбул, 10-17 августа 2003 г.) [Доклады И. Кучуради, Ю. Хабермаса, А.А. Гусейнова, А Хеллер, В.С. Степина, В.А. Лекторского и Г. Ленка]// Вопр. философии. – 2004. – №3. – С. 3-55.
10. Квіт С. М. Основи герменевтики: навч. посібник. – К. : Видавничий дім "КМ Академія", 2003. – 191 с.
11. Козловець М., Самардак М. Майбутнє філософії: постмодерністський дискурс // Філософська думка. – 2005. – №3. – С. 147-153.
12. Конш М. (Франция) Какая философия нужна завтра? // Философия и об-во. – 2004. – №2. – С. 165-187.

13. Кошарний С. О. Біля джерел філософської герменевтики (В. Дільтей, Е. Гуссерль) – К.: Наукова думка, 1992.
14. Павловський В. Світовий філософський конгрес у Стамбулі, деякі підсумки // Філософська думка. – 2004. – №4. – С. 157-160.
15. Соловей Е. Українська філософська лірика. – К.: Юніверс, 1999. – 388 с.
16. Солодка О. Дискурсивні горизонти теорії, або Питання про доцільність «філософем» М. Фуко // Філософська думка. – 2004. – № 1. – С. 55-72.
17. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Пер. с нем. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003. – 416 с.
18. Основні напрямки сучасної філософії: феноменологія, психоаналіз, екзистенціалізм, герменевтика, структуралізм, постструктуралізм : навч. посіб. / Є. О. Щукін [та ін.] ; Національний ун-т кораблебудування ім. адмірала Макарова. - Миколаїв : НУК, 2009. - 116 с.
19. Юркевич Е. Н. Герменевтические идеи в восточно-европейской философской традиции: монографія / Е. Н. Юркевич. – Х. : Изд-во ХГУ, 2002. – 254 с.

Семінар 7. Медицина в оптиці філософії.

(2 години)

1. Союз філософії і медицини: історико-філософський аспект.
2. Медична реальність та її складові. Проблеми предмета медицини.
3. Філософсько-етичні проблеми медицини.

Основні поняття:

Філософія медицини, технізація медицини, евтаназія, життя, духовна природа здоров'я, творчість, медична ментальність, творчість, креативність, емпірична медицина.

Контрольні питання:

1. Розкрийте основні аспекти значення проблеми медичної етики та деонтології.

2. Проаналізуйте філософсько-етичні аспекти предметного поля медицини.

Література

1. Соціально-філософські та етичні проблеми медицини: навчальний посібник / за заг. ред. А. П. Алексеєнко, В. М. Лісового. – Х. : Колегіум, 2010. – 310 с.
2. Хрусталёв Ю. М. Философия науки и медицины: учебник. // Ю. М. Хрусталёв. 2009. – 784 с. [Электронный ресурс] Режим доступа:
http://vmede.org/sait/?page=13&id=Filosofija_u4_xrustalev_2009&menu=Filosofija_u4_xrustalev_2009
3. Кириленко Е. Тема медицины в гуманитарном дискурсе. [Электронный ресурс] Режим доступа:
<http://cyberleninka.ru/article/n/tema-meditsiny-v-gumanitarnom-diskurse>
4. Боброва М. Онтологические аспекты и стратегические горизонты медицинского знания XXI века. [Электронный ресурс] Режим доступа:
http://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/117/bobrova_117_134_138.pdf5.
5. Фуко М. Психическая болезнь и личность. Пер с фр. - СПб, 2009. 320 с.
6. Фуко М. Рождение клиники. Пер. с фр. - М.: Академический Проект, 2010. 252 с.
7. Фуко М. Рождение социальной медицины. Мишель Фуко. Интеллектуалы и власть. Часть 3. Статьи и интервью. Пер. с фр. - М., 2006. С. 79-106.
8. Фромм Э. Медицина и этические проблемы современного человека // Догмат о Христе. - М.: Олимп, 1998. С. 142-158.
9. Портер Рой. Взгляд пациента. История медицины «снизу» // Болезнь и здоровье: новые подходы к истории медицины. Серия переводов Европейского университета в Санкт-Петербурге и Института истории Общества Макса Планка. - СПб: Алтейя, 2008. - С. 41-72.
10. Болезнь и здоровье : новые подходы к истории медицины / Европейский университет в Санкт-Петербурге; Институт истории общества им. Макса Планка ; ред.: Ю. Шлюмбом, М.

Хагнер, И. Сироткина ; пер. с англ., нем. К. А. Левинсон. - СПб. : Изд-во ЕУСПб : Алетейя, 2008. - 299 с.

Семінар 8. Філософське розуміння світу
(2 години)

1. Категорія буття: сенс та специфіка. Форми буття.
2. Матерія як філософська категорія. Історичні уявлення про матерію.
3. Рух та його форми.
4. Простір і час. Субстанціональна та реляційна концепції простору і часу.

Основні поняття:

буття, небуття, матерія, антропний принцип, метафізика, онтологія, матеріалізм, ідеалізм, монізм, дуалізм, плюралізм

Контрольні питання:

1. Розкрийте основні аспекти значення проблеми буття для філософії.
2. Охарактеризуйте класичне та некласичне розуміння буття.

Література

а) обов'язкова:

1. Аляев Г. Металогічність буття як першопринцип метафізики життя (міркування про Кузанського і не тільки...): стаття друга // Філософська думка. – 2002. – № 1. – С. 84-109.
2. Аляев Г. Металогічність буття як першопринцип метафізики життя (міркування про Кузанського і не тільки...): стаття перша // Філософська думка. – 2001. – № 6. – С. 72-96.
3. Андренов Н. Б. Методология исследования бытия и его атрибутов // Актуальные проблемы современной науки. – 2002. – № 6. – С. 66-69.
4. Аркан Ю. Л. Бытие как воля и принцип основания // Философские науки. – 2004. – № 3. – С. 63-76.
5. Ахундов М. Д. Концепция пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. – М., 1982.
6. Габричевский А. Г. Пространство и время // Вопросы философии. – 1994. – № 3.

7. Гвардіонов Б. Таємничі миті буття: [Еволюція всесвіту, виникнення і розвиток Життя на землі] // Наука і суспільство. – 2003. – № 9. – С. 12-14.
8. Гусев В. І. Вступ до метафізики: навч. посібник/ В. І. Гусев. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.
9. Каган М. С. Диалетика бытия и небытия в жизни человеческого общества // Личность. Культура. Общество. – 2003. – Т. 5. – № 1. – С. 33-57.
10. Каган М.С. Метаморфозы бытия и небытия. К постановке вопроса // Вопросы философии. – 2001. – № 6. – С. 52-68.
11. Солодухо Н. М. Бытие и небытие как предельные основания мира. // Вопросы философии. – 2001. – № 6. – С. 176-185.
12. Время и бытие : ст. и выступления / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Биbihин. - СПб. : Наука, 2007. - 620 с.

б) додаткова:

1. Алексеев П. В. Философия: учебник / П. В. Алексеев, А. В. Панин; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2008. – 588 с.
2. Бондаренко-Брінь В. В. Соціальний час: моделі суб'єктивного сприйняття: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / В. В. Бондаренко-Брінь ; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 23 с.
3. Губанів Н. И. Основные формы бытия / Н. И. Губанів, В. Н. Согрина // Философия и общество. – 2004. – № 4. – С. 45-61.
4. К определению понятия "материя" // Философские науки. – 1989. – № 12.
5. Канак Ф. Перехідний стан буття: поняття й трансформації повсякденності // Сучасність. – 2002. – №9. – С. 69-81.
6. Коган Л. А. Закон сохранения Бытия // Вопросы философии. – 2001. – № 4. – С. 56-70.
7. Кутирев В.О. Людина і світ: три парадигми взаємодії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №7.
8. Кучевский В.Б. Анализ категории "материя". – М., 1988.
9. Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Повн. збір. тв. – Т. 18.

10. Лой А.М. Социально-историческое содержание категорий “время” и “пространство”. – К., 1978.
11. Лукач Д. К онтологии общественного бытия. Прологиомены. – М., 1991. – С. 34-72.
12. Маковский Н. А. Философское понимание мира: бытие, материя как исходные категории: конспект лекций по курсу философии для студ. всех спец. всех форм обучения / Харьковский политехнический ун-т. – Х., 1994. – 17 с.
13. Пригожин И. Время, хаос, квант: К решению парадокса времени / И. Пригожин, И. Стенгерс ; ред. И. В. Аршинов, Ю. А. Данилов (пер.). – М.: Прогресс, 1999. – 266 с.
14. Рижкова С. А. Трансформація вчень про час, Всесвіт та сенс буття людини за історичний час // Наука та наукознавство. – 2001. – № 1.
15. Свідзінський А. Між буттям і небуттям // Розбудова держави. – 2002. – №7-12. – С. 11-25.
16. Хасанов И. А. Время: природа, равномерность, измерение / И. А. Хасанов. - М. : Прогресс-Традиция, 2001. - 303 с.
17. Цуканов Б. И. Время в психике человека / Науковий центр психології часу Одеського держ. ун-ту ім. І.І.Мечникова. – О.: АстроПринт, 2000. – 220 с.

Семінар 9. Свідомість **(2 години)**

1. Проблема свідомості в філософії. Виникнення людської свідомості: природні і соціальні передумови. Соціокультурна природа свідомості.
2. Свідомість і форми психічної діяльності – мислення, пам'ять, воля, емоції.
3. Співвідношення мислення і мовлення. Мислення та його форми.
4. Суспільна свідомість: структура та форми.

Основні поняття:

свідомість, самосвідомість, мислення, мова, ідеальне, інтенціальність, суспільна психологія, ідеологія, суспільна свідомість, форми суспільної свідомості

Контрольні питання:

1. Визначте проблему онтологічного статусу свідомості та її суттєві ознаки.
2. В чому зміст проблеми походження свідомості?
3. Як пов'язані свідомість та мова?
4. Як ви охарактеризуєте ідеальний статус буття свідомості?

Самостійна робота:

1. Свідомість і самосвідомість.
2. Мова і свідомість
3. Проблема штучного інтелекту.

Література

а) обов'язкова:

1. Абрамян А. А. Идеально ли идеальное? // Вопросы философии. – 1987. – №10.
2. Арлычов А. Н. Саморегуляция, деятельность, сознание. – СПб., 1992.
3. Видинеев Н. В. Природа интеллектуальных способностей человека. – М., 1989.
4. Гурьев Д. В. Загадки происхождения сознания. – М., 1986.
5. Дельгадо Х. Мозг и сознание. – М., 1991. – С. 33-42.
6. Дольник В. Происхождение человека // Наука и жизнь. – 1993. – № 8.
7. Дубровский Д. И. Проблема идеального. – М., 1983.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность: учеб. пособие для студ. вузов. – М.: Смысл; Издательский центр "Академия", 2004. – 346 с.
9. Прист С. Теории сознания. / пер. с англ. Грязнова А.Ф. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 288 с.

10. Эволюция. Мышление. Сознание / РАН; Институт философии / И.П. Меркулов (отв.ред.). – М.: Канон+, 2004. – 351 с.

б) додаткова:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. – 5. изд., испр. – М.: Лабиринт, 1999. – 351 с.
2. Идеальное: Ильенков и Лифшиц / Российский гос. гуманитарный ун-т; Философское общество "Диалектика и культура" / Г.В. Лобастов (ред.). – М., 2004. – 281 с.
3. Ильенков Э.В. Философия и культура. – М., 1991. – С. 212-270.
4. Кон И.С. В поисках себя. Личность и её самосознание. – М., 1984.
5. Ламберт Д. Доисторический человек. – Л., 1991. – С. 18-21.
6. Легостаев О.Ф. О взаимосвязи языка и мышления // Философские науки. – 1990. – № 2.
7. Лой А.М. Проблема свідомості: історичність досвіду // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7.
8. Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке / Ю.П. Сенокосов (ред.). – М.: Языки русской культуры, 1997. – 324 с.
9. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія / М. В. Савчин [та ін.] ; ред. М. В. Савчин, О. І. Галян. - Дрогобич : [б.в.], 2009. - 288 с.
10. Самойлова А. Г. Свідомість особистості: співвідношення буденного та наукового рівнів // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 5. – С. 13-19.
11. Свідомість і пізнання // Людина і світ. – К, 2001. – С. 123-158.
12. Сознание и социальная реальность / Луганский национальный педагогический ун- т им. Тараса Шевченко. Кафедра философии и социологии. Центр по изучению общественных процессов и проблем гуманизма / И. Ф. Кононов (ред.). – Луганск: Альма матер, 2004. – 432 с.

13. Соловьев О. Моделирование будущего или человек и его сознание в структуре объективной реальности. – Луганск: Изд-во Восточноукр. гос. ун-та, 1997. – 322 с.
14. Сторіжко Л. В. Несвідоме і свідоме // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. – 2002. – № 2. – С. 47-52.
15. Тейяр де Шарден. Феномен человека. – М., 1993. – С. 73-169.
16. Хакен Г. Принципы работы головного мозга. Синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности. – М.: ПЕР СЭ, 2001.

Семінар 10. Пізнання **(2 години)**

1. Сутність, структура та форми пізнавального процесу. Поняття об'єкта і суб'єкта пізнання.
2. Агностицизм та його види.
3. Концепції істини.

Самостійна робота:

1. Поняття практики.
2. Структура практичної діяльності та її основні форми.

Основні поняття:

агностицизм, епістемологія, догматизм, істина, скептицизм, відчуття, сприйняття, уявлення, поняття, судження, умовивід.

Контрольні питання:

1. Що таке гносеологія?
2. Назвіть види пізнання.
3. В чому виражається проблема істини в пізнанні?
4. Які ви знаєте якісні характеристики знання?

Література

а) обов'язкова:

1. Байрамова О. В. Знання у змісті свідомості: соціально-філософський аспект: автореф. дис... канд. філос. наук:

- 09.00.03 / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. – О., 2007. – 19 с.
2. Батищев Г.С. Познание и творчество // Социально-культурная теория познания. – М., 1991. – Т. 2.
 3. Бекон Ф. Новый органон // Соч.: в 2 т. – М.: Мысль, 1972. – Т. 2.
 4. Введение в современную теорию познания : учеб. пособие для студ., обуч. по спец. Философия / Н. В. Бряник. – Екатеринбург : Деловая книга ; М. : Академический Проект, 2003. – 285 с.
 5. Вильчинский В. Д. Познание и практика в структуре деятельности. – Рига, 1988. – С. 53–137.
 6. Гадамер Х. Г. Истина и метод : основы философской герменевтики / Х. -Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1988. – 637 с.
 7. Герасимов Е. Н. Гносеологические корни и психофизиологические предпосылки возникновения догматизма: сб. статей. – К. : Екмо, 2008. – 31 с.
 8. Горский Д. П. О критериях истины. (К диалектике теоретического знания и общественной практике) // Вопросы философии. – 1998. – №2. – С. 28-39.
 9. Загадка человеческого понимания. – М., 1991. – 352 с.
 10. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки. – М., 1974. – 568 с.
 11. Кохановский В. П. Философия и методология науки: Учеб. пособие для вузов. – М.: АСТ, 1999. – 575 с.
 12. Знание и сознание: монография / А. И. Кавалеров, Е. В. Байрамова ; Южноукраинский гос. педагогический ун-т им. К.Д.Ушинского. - О. : Астропринт, 2008. - 160 с.

б) додаткова:

1. Бучин О. П. Гносеологія / Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – 56 с.
2. Кочергин А.Н. Научное познание: формы, методы, подходы. – М., 1991.
3. Крымский С. Б. Истина и мнение // Философские науки. – 1990. – № 10.
4. Лобастов Г.В. Так что же есть истина? // Философские науки. – 1991. – №6. – С. 47-61.

5. Микешина Л. А. Философия науки: совр. эпистемология, науч. знание в динамике культуры, методология науч. исследования: учеб. пособие. – М.: Прогресс-Традиция; МПСИ; Флинта, 2005. – 463 с.
6. Микешина Л. А. Ценностные предпосылки в структуре научного познания. – М., 1990.
7. Ойзерман Т.И. Принцип познаваемости мира // Философские науки. – 1990. – №10. – С. 3-12.
8. Ойзерман Т.И. Эмпирическое и теоретическое: различие, противоположность, единство // Вопросы философии. – 1985. – №12. – С. 49-60; 1986. – №1. – С. 74-86.
9. Рассел Б. Исследование значения и истины. – М.: “Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги”, 1999. – 400 с.
10. Рузавин Г. И. Диалектика и современное научное мышление // Философские науки. – 1991. – № 6.
11. Хабермас Ю. Познание и интерес // Философские науки. – 1990. – № 1. – С. 88-99.
12. Хазиев В.С. Философское понимание истины // Философские науки. – 1991. – №9. – С. 54-60.
13. Хайдеггер М. О сущности истины // Философские науки. – 1989. – №4. – С. 88-104.
14. Швырев В.С. Анализ научного познания: основные направления, формы, проблемы. – М., 1988. – 176 с.
15. Швырев В.С. Рациональность как ценность культуры // Вопросы философии. – 1992. – №6.
16. Ярошевец В. І. Людина в системі пізнання. – К., 1996. – 208 с.

Семінар 11. Методологія наукового пізнання (2 години)

1. Наукове пізнання та його ознаки. Поняття методу, методики та методології.
2. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання та їх методи.
3. Проблема методологічного плюралізму в сучасній науці.

Основні поняття:

метод, методологія, методика, методологічний монізм, складові методу пізнання, факт науковий.

Контрольні питання

1. Дайте визначення понять “наука”, “методологія”, “істина”.
2. Назвіть проблеми сучасного наукового дослідження.
3. Охарактеризуйте методи емпіричного і теоретичного рівнів пізнання.
4. Чим відрізняються поняття методу, методології та методики?
5. Якими є провідні методи сучасної філософії та науки?
6. Чому саме особливостями методів можна пояснити перевагу наукового пізнання над досвідним, буденним?

Література

а) обов'язкова:

1. Буданов В.Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании: [монография] / РАН; Институт философии. – Изд. 2-е, испр. – М.: URSS. ЛКИ, 2008. – 230 с.
2. Глинский Б. А. Методология науки: когнитивный анализ : учеб. пособие / Б. А. Глинский, О. Е. Баксанский ; РАН. Кафедра философии. - М. : Альтекс, 2001. - 188 с.
3. Горский Д.П. О критериях истины. (К диалектике теоретического знания и общественной практике) // Вопросы философии. – 1998. – №2. – С. 28-39.
4. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. – М., 1974. – 568 с.
5. Кохановский В.П. Философия и методология науки: Учеб. пособие для вузов. – М. : АСТ, 1999. – 575 с.
6. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1977. – 300 с.
7. Микешина Л. А. Философия науки: совр. эпистемология, науч. знание в динамике культуры, методология науч. исследования: учеб. пособие. – М.: Прогресс-Традиция; МПСИ; Флинта, 2005. – 463 с.
8. Рузавин Г.И. Методология научного познания: Учеб. пособие для студ. и асп. вузов. – М.: Юнити-Дана, 2005. – 287 с.
9. Ярошевец В.І. Людина в системі пізнання. – К., 1996.

б) додаткова:

1. Добронравова І. С. Новітня філософія науки : підручник для студ. філос. ф-тів ун-тів і аспірантів (для складання канд. іспиту з філософії та філософії науки) / І. С. Добронравова [та ін.]. - К. : Логос, 2009. - 244 с.
2. Додельцев Р. Ф. Введение в науку о науке: философия, психология и социология познания: в 3 ч. / Московский гос. ин-т международных отношений (ун-т) МИД России. Кафедра философии. – М. : МГИМО-Университет, 2008.
3. Зеленов Л. А. История и философия науки: учеб. пособие / Л. А. Зеленов, А. А. Владимиров, В. А. Щуров. – М.: Флинта; Наука, 2008. – 472 с.
4. Зеленогорский Ф. А. О методах исследования и доказательства / А. А. Воронин (ред.кол.), К.А. Томилин (сост.). – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – 319 с.
5. Кочергин А. Н. Научное познание: формы, методы, подходы. – М., 1991.
6. Микешина Л. А. Ценностные предпосылки в структуре научного познания. – М., 1990.
7. Ойзерман Т. И. Эмпирическое и теоретическое: различие, противоположность, единство // Вопросы философии. – 1985. – №12. – С. 49-60; 1986. – № 1. – С. 74-86.
8. Рузавин Г.И. Диалектика и современное научное мышление // Философские науки. – 1991. – № 6.
9. Фаренік С. До питання про специфіку пізнання соціальних об'єктів // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 2001. – № 3. – С. 317-327.
10. Хабермас Ю. Познание и интерес // Философские науки. – 1990. – № 1. – С. 88-99.
11. Швырев В.С. Анализ научного познания: основные направления, формы, проблемы. – М., 1988. – 176 с.

Семінар 12. Суспільство як предмет філософського аналізу (4 години)

1. Основні філософські концепції суспільства.
 - А) Концепція П. Сорокіна.
 - Б) Розуміюча соціологія М. Вебера.
 - В) Соціальна філософія Ортеги – і – Гасета.
 - Г) Теорія «відкритого» суспільства К. Поппера.
 - Д) Філософія суспільства А. Тойнбі.
 - Е) Суть вчення К. Маркса про суспільство.
 - Ж) Концепція суспільства в позитивізмі О. Конта. Г. Спенсера.
2. Філософія економіки: сутність та основні поняття – потреби, інтереси, господарство, праця, “економічна людина”, економічна свобода, конкуренція.

Виробничі відношення та виробничі відносини в різних суспільно-економічних формаціях.
3. Соціально-класова структура суспільства: перспективи, проблеми. Соціальні відносини.
4. Політична система суспільства: структура, функції. Особливості політичної системи сучасної України. Політичне життя.
5. Духовне життя: поняття, суть, структура. Специфіка духовного виробництва.

Самостійна робота:

1. Основні етапи взаємодії людських спільнот з природним середовищем: історична ретроспектива та перспектива.
2. Природа людини та природа Природи: від конфронтації до коеволюції.
3. Проблеми зміни та розвитку суспільства. Ідея прогресу та його критеріїв у соціальній думці.
4. Суспільне виробництво: сутність і структура
5. Історичні форми спільнот людей (рід, плем'я, етнос, народність, нація).
6. Засади соціальної політики: патерналізм, антипатерналізм.
7. Політичні інститути. Держава як базовий інститут політичної системи. Політичні партії.
8. Правова держава. Громадянське суспільство.

9. Духовність. Духовні потреби і цінності людини. Творчість.

Основні поняття:

виробництво, виробничі відносини, господарство, економічна людина, конкуренція, економічна свобода, економічна безпека, суспільство, соціум, соціальна структура суспільства, етнос, народ, нація, держава, політика, ідеологія, правова держава, громадянське суспільство, політична система, партія. духовне життя суспільства, духовність.

Контрольні питання:

1. Що спільного та відмінного в природних та соціальних процесах.
2. Чи є у людини якась особлива природа, відмінна від природи Природи?
3. Охарактеризуйте сутність та зміст “економічної людини”
4. В чому особливість політичної системи України?
5. Назвіть основні «больові» проблеми соціальної сфери сучасного українського суспільства
6. Охарактеризуйте принципи, засади соціальної політики.
7. Дайте визначення понять «духовність», «бездуховність», «душа», «дух».
8. Чому соціальні якості невід’ємні від духовних процесів суспільного життя?

Література

а) обов’язкова:

1. Аваков Р. Духовно-культурная домінанта розвитку // Мировая економіка и міжнародні відносини. – 2001. – №12. – С. 79.
2. Алексеєнко А. П. Духовність: сутність, еволюція, форми виявлення в етносі : автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.04 / Алексеєнко Алла Петрівна ; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. - Х., 2007. - 32 с.
3. Андрущенко В. П. Організоване суспільство: Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-

- філософського аналізу. – К. : ТОВ "Атлант ЮЕмСі", 2006. – 502 с.
4. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну: Пер. с нем. Седельника В., Федоровой Н. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
 5. Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. – 104 с.
 6. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избр. Произведения. – М., 1990.
 7. Гражданское общество, правовое государство и право ("Круглый стол") // Вопросы философии. – 2002. – № 1.
 8. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991.
 9. Жданов І. Свідомий вибір чи маніпулювання масовою свідомістю? // Нова політика. – 2002. – №1. – С. 16-24.
 10. Канапацкий А. Я. Духовность как онтологическая компонента истинного человека // Социально-гуманитарные знания. – 2004. – №2. – С. 201-211.
 11. Киви А.В. Духовность и преодоление кризиса // Общественные науки и современность. – 2001. – №2. – С. 20-31.
 12. Куценко О.Д. Суспільство нерівних. Класовий аналіз нерівностей в сучасному суспільстві. Спроби західної соціології / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2000. – 316 с.
 13. Леш С. Соціологія постмодернізму / С. Леш ; пер. Ю. Олійник. - Л. : Кальварія, 2003. - 344 с.
 14. Макбрайд У.Л. Политическая философия, один мир и гипердержавный патриотизм // Вопросы философии. – 2004. – №6. – С. 38-48.
 15. Мизес Л. Индивид, рынок и правовое гоударство. – СПб., 1999.
 16. Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
 17. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994. – Т. 2. – 494 с.

18. Україна: Крок у XXI століття: (Соціально-політичний аналіз) / В.С. Крисаченко, О.І. Мостяєв, М.Т. Степико та ін.; відп. ред.: В.С. Крисаченко, С.С. Теслюк; НАН України. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди та ін. – Луцьк, 2002. – 288 с.
19. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / НАН України; Інститут соціології / В. Ворона (ред.), М. Шульга (ред.). – К., 2006. – 578 с.
20. Черноног Р. А. Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. / Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2003. – 19 с.

б) додаткова:

1. Автономов В. С. Модель человека в экономической науке / В. С. Автономов. – СПб. : Экон. шк., 1998.
2. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз: монографія / О. С. Александрова ; Запорізький національний ун-т. – К. : Видавець Парапан, 2009. – 252 с.
3. Александрова О. С. Конкуренція: благо чи зло : специфіка та тенденції розвитку / О. С. Александрова, О. А. Зубчик ; Центр досліджень проблем конкуренції. - К. : Обрії, 2006. - 144 с.
4. Баранівський В. Ф. Проблеми духовної безпеки українського суспільства: зб. наук. ст. – К. : ПП Ульянич В.І., 2009. – 160 с.
5. Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови / О. Білий [та ін.] ; відп. ред. А. Єрмоленко ; Міжнар. фонд "Відродження", Ін-т ліберал. сусп-ва, Ін-т філос. ім. Григорія Сковороди НАН України, Укр. феноменол. т-во. - К. : [б.в.], 2007. - 317 с.
6. Білодід Ю. М. Духовність: сутність, структура, функції. – Житомир : РВВ ІПСТ, 2003. – 192 с.
7. Бурега В. В. Суспільство в період транзиції: український контекст / В. В. Бурега, В. П. Заблоцький ; наук. ред. В. В. Альохін. - Донецьк : ДонДАУ, 2001. - 170 с.

8. Вековшинина С. В. Биоэтика в эпоху глобальных технологий / С. В. Вековшинина, В. Л. Кулиниченко // Практична філософія. – 2004. – № 31. – С. 36-49.
9. Вербицька І. В. Влада як феномен екзистенції: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / І. В. Вербицька ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 16 с.
10. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере // Русский космизм: Антология философской мысли. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – С. 303-311.
11. Гардашук Т.В. Співвідношення локального та глобального в сучасному екологізмі // Практична філософія. – 2004. – № 1. – С. 55-63.
12. Драч М. І. Становлення громадянського суспільства на пострадянському соціокультурному просторі (український вимір): автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / М. І. Драч ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2006. – 20 с.
13. Иноземцев В.Л. Технологический прогресс и социальная поляризация в XXI столетии // Политические исследования. – 2000. – № 6. – С. 28-40.
14. Канетті Еліас. Маса і влада / Олекса Логвиненко (пер.з нім.). – К. : Видавничий дім "Альтернативи", 2001. – 416 с.
15. Козлова О. Н. Духовная жизнь как система, её сущность и структура // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 2. – С. 106-118.
16. Корецька А. Духовність: особливості в умовах трансформації українського суспільства // Вища освіта України. – 2002. – № 4. – С. 108-113.
17. Кримський С.Б. Заклики духовності ХХІ століття: Із циклу щорічних пам'ятних лекцій ім. А. Оленської-Петришин. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2003. – 30 с.
18. Лебідь Є. О. Концепт "природа" в сучасному філософському дискурсі: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.09 / Є. О. Лебідь ; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2009. – 36 с.
19. Маршал Т.Х. Социальный класс: предварительный анализ // Личность. Культура. Общество. – 2004. – №3. – С. 12-31.

20. Мерцалов В. Логика антропогенеза: Происхождение человека / Виктор Мерцалов. – СПб.: Алетейя, 2008. – 296 с.
21. Морен Э. Утраченная парадигма: природа человека / Пер. с франц., введение, послесловие М. Собуцкого – К.: КАРМЭ – СИНТО, 1995. – 240 с.
22. Мясникова Л. А. Экономика постмодерна и отношения собственности // Вопросы философии. – 2002. – № 7. – С. 5-16.
23. Назаров Ю. Н. Роль интеллигенции в управлении обществом / Ю. Н. Назаров, В. В. Возилов // Философия и общество. – 2004. – № 1. – С. 67-86.
24. Новиков Б. В. Гуманізм, духовність в сучасному інформаційному суспільстві // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". – К., 2001. – № 1. – С. 7-15.
25. Український соціум: соціально-політичні виміри: Матеріали засідання "круглого столу" від 28 грудня 2004 р. / Національний ін-т стратегічних досліджень / Валентин Семенович Крисаченко (ред.). – К. : Знання України, 2005. – 176с.
26. Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: матеріали Міжнар. філософсько-економічних читань, 10-11 червня 2008 року / Університет банківської справи Національного банку України ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка ; Московський держ. ун-т ім. М.В.Ломоносова ; Київський національний торговельно-економічний ун-т ; Дрогобицький держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка / Т.С. Смовженко (ред. кол.). – Л., 2008. – 416 с.
27. Формування парадигми євроінтеграційної політики України ХХІ століття: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 23-24 жовтня 2008 року / Запорізька держ. інженерна академія / В. Г. Воронкова (ред.-упоряд.) – Запоріжжя, 2009. – 184 с.
28. Шюц А. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман ; пер. з нім. та післямова В. Кебуладзе. - К. : Український Центр духовної культури, 2004. - 558 с.
29. Яковлев А.М. Социальная структура общества: Учебник для студ. вузов, обучающихся по спец. "Юриспруденция" / Московский новый юридический ин-т. – М.: ЭКЗАМЕН, 2003. – 384 с.

Семінар 13. Особистість у філософських вимірах **(2 години)**

1. Підходи до розуміння сутності людини в історії філософської думки
2. Сутнісні характеристики людини. Воля як сутнісна властивість людини. Воля і розум.
3. Свобода волі. Свобода як вибір серед системи цінностей.
4. Основні цінності людини, їх ієрархія.
5. Проблема життя, смерті та безсмертя людини.
6. Концепції сенсу життя сучасної людини.

Самостійна робота:

1. Походження, призначення людини. Єдність біологічного та соціального.
2. Людина: індивід, індивідуальність, особистість.
3. Суспільство в людині. Людина в суспільстві.

Основні поняття:

людина, індивід, особистість, сенс життя, антропоцентризм, індивідуалізм, евтаназія, самогубство.

Контрольні питання:

1. Наскільки складними постають процеси взаємодії суспільства і людини?
2. Яка різниця між людиною, індивідом і особистістю?

Література

а) обов'язкова:

1. Барулин В. С. Человек: многогранность и целостность // Личность. Культура. Общество. – 2004. – Т. 6. – № 1. – С. 108-119.
2. Бердяев Н. А. О назначении человека. – М., 1993.
3. Бугера В. Е. Сущность человека. – М.: Наука, 2005. – 300 с.
4. Васильчук Ю. А. Социальное развитие человека в XX веке // Общественные науки и современность. – 2001. – №1. – С. 5-27.
5. Гагарин А. С. Экзистенциалы человеческого бытия: одиночество, смерть, страх (от античности до Нового

- времєни): историко-фїлософський аспект: автореф. дис... д-ра фїлос. наук: 09.00.03 . – Екатеринбург, 2002. – 46 с.
6. Голота Б. М. Самотність у життєвому світі особистості: соціокультурний вимір: автореф. дис... канд. фїлос. наук: 09.00.04 / Б. М. Голота ; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004. – 17 с.
 7. Горбачев В.Г. Проблема человека в зеркале вузовской философии // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – №6. – С. 65-82.
 8. Гордієнко А. Методологічні проблеми осмислення буття людини в західноєвропейських концепціях другої половини ХХ століття // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – №5-6.
 9. Горлач Н.И. Смысл жизни... Размышления. – К.; Х. : Издательский центр "Единорог", 2001. – 255 с.
 10. Иконников Н. И. К проблеме взаимодействия способов бытия человека // Философские науки. – 2003. – №8. – С. 125-139.
 11. Ильенков Э. Что же такое личность? // Философия и культура. – М., 1988.
 12. Карпинский В. Человек есть тайна // Alma mater. – 2001. – №2.
 13. Коган Л.Н. Человек и его судьба. – М., 1988.
 14. Это человек: Антология / П.С. Гуревич (отв.ред.)– М. : Высшая школа, 1995. – 319 с.

б) додаткова:

1. Человек : философско-энциклопедический словарь / Р. Г. Апресян [и др.] ; сост. В. Д. Жирнов [и др.] ; общ. ред. И. Т. Фролов ; РАН, Институт человека. - М. : Наука, 2000. - 516 с.
2. Городиська О. М. Проблема людини у вимірах філософського аналізу : тест лекції для студ. усіх спец. і форм навч. / О. М. Городиська [и др.] ; Національний технічний ун-т "Харківський політехнічний ін-т". - Х. : НТУ "ХПІ", 2008. - 48 с.
3. Капинус О.С. Эвтаназия в свете права на жизнь. – М. : Издательский дом "Камерон", 2006. – 479 с.

4. Ларцев В. С. Формування особистості: детермінанти, проблеми, перспективи (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / В. С. Ларцев ; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2003. – 31 с.
5. Мовчан М. М.. Самотність як феномен буття особистості: монографія / Укоопспілка; Полтавський ун-т споживчої кооперації України. Кафедра філософії та політології. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2009. – 266 с.
6. Буття людини (соціально-філософський аспект) / Л. І. Мозговий [та ін.] ; Слов'янський держ. педагогічний ун-т. - Слов'янськ : [б. в.], 2004. - 160 с.
7. Мулярчук Є. І. Феномен конечності буття людини. Екзистенційний та етичний аспекти.: автореф. дис...канд.філос. наук: 09.00.07 / Є. І. Мулярчук ; НАН України; Інститут філософії. – К., 1996. – 26 с.
8. Нестеренко Г.О. Особистість у нелінійному суспільстві. – Запоріжжя: Просвіта, 2004.
9. Петров М.К. Человекоразмерность и мир предметной деятельности // Человек. – 2003. – № 1.
10. Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: матеріали XXV Міжнар. наук.-практ. конф., 22 травня 2009 р. / Донецька обласна держ. адміністрація ; Державний ун-т інформатики і штучного інтелекту – Донецьк : Наука і освіта, 2009. – 352 с.
11. Смысл жизни: Антология / Н.К. Гаврюшин (сост.,общ.ред.,предисл.и прим.). – М.: Прогресс, Культура, 1994. – 592с
12. Табачковський В. Антропологічна рефлексія: деякі підсумки ХХ століття // Філософські студії. – К., 2000. – С. 54-61.
13. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 373 с.
14. Франк В. Человек в поисках смысла жизни. – М., 1990.
15. Человек как философская проблема: Восток-Запад: Сб.ст. / Отв. ред. Н.С. Кирабаев. – М., 1991.
16. Человек, индивид, общество: сущность и ценности: Сб. науч. тр. / Курганский гос. ун-т / С.М. Шалютин

(отв.ред.редкол.). – Курган : Издательство Курганского гос. ун-та, 2000. – 154 с.

17. Чужин Б.Т. Три сущности человека / Б.Т. Чувин, Н.П. Дорогина // Сознание, физическая реальность. – 2003. – №4. – С. 55-60.

Семінар 14. Філософія історії. Культура і цивілізація **(2 години)**

1. Головні концепції філософії історії.
2. Суб'єкти історичного процесу.
3. Роль особистості в історії. Народ і народні маси – якісні відмінності.
4. Культура: сутність та структура.
5. Суспільство і культура. Сучасна масова культура. Елітарна культура. Антикультура. Контркультура.
6. Цивілізація: підходи до розуміння сутності.
7. Формаційний та цивілізаційний підходи до вивчення суспільства.

Самостійна робота:

1. Людина у світі культури. Символи, цінності та норми культури.

Основні поняття:

культура, “морфологія культури”, символи, цінності, норми, цивілізація, формація.

Контрольні питання:

1. Назвіть основні аспекти взаємовідношення між національними культурами та світовою культурою.
2. Який зв'язок проблеми культури із особливостями сучасного людського самоусвідомлення?
3. В чому важливість проблеми сучасного розвитку культури для суспільства та розвитку людської особистості?

Література

а) обов'язкова:

1. Арнольдов А.И. Культура и горизонты XXI // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2003. – №1. – С. 9-18.
2. Біляцький С. Криза людської цивілізації крізь призму України // Наука і суспільство. – 2000.
3. Воловик В. И. Философия истории : курс лекций / В. И. Воловик. – Запорожье, 1995. – 152 с.
4. Ильенков Э.В. Философия и культура. – М., 1991.
5. Каган М.С. Философия культуры: становление и развитие. – СПб., 1995.
6. Кантор К.М. Два проекта всемирной истории // Вопросы философии. – 1990. – №2.
7. Кисель Г.С. Человек, культура, цивилизация на пороге III тысячелетия. – М.: Восточная литература; РАН, 1999.
8. Корсак К. Цивілізаційні дороговкази руху в майбутнє // Науковий світ. – 2002. – №9.
9. Крутоус В.П. Культура и идеология // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2002. – №6. – С. 44-58.
10. Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения: Научно-информационный сборник. Вып. 1 / ред. Гусейнова Н. М. – М. : РГБ, 2001. – 96 с.
11. Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения: Научно-информационный сборник. Выпуск 2 / Ред. Обидин А.И. – М: РГБ, 2001. – 158 с.
12. Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения: Научно-информационный сборник. - Вып. 3 / ред. Гусейнова Н.М. – М: РГБ, 2001. – 140 с.
13. Цивілізація: структура і динаміка / І. В. Бойченко [та ін.] ; заг. ред. І. В. Бойченко ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ. ін-т бізнесу та технологій, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - К. : Видавець КУПРІЯНОВА О.О., 2003. - 448 с.

б) додаткова:

1. Массовая культура и массовое искусство "за" и "против" / К. З. Акопян [и др.] ; Академия гуманитарных исследований. - М. : Гуманитарий, 2003. - 511 с.
2. Леонтьева В. "Контркультура" и культуротворчество // Высшее образование в России. – 2001. – №1. – С. 52-63.
3. Мигولاتьев А.А. Общественный прогресс и регресс: философский аспект // Социально-гуманитарные знания. – М., 2004. – №3. – С. 76-90.
4. Муза Д.Е. Глобализм как фактор деструкции культурной идентичности // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2003. – №14. – С. 127-138.
5. Павленко Ю. Три підходи до розуміння світового історичного процесу // Наукова думка. – 1997. – №1.
6. Павликовский Я. Культура и природа // Гуманитарный экологический журнал. – 2004. – Т. 6. – №1. – С. 63-71.
7. Пархоменко И.Т. История мировой и отечественной культуры: Курс лекций. Учеб. пособ. для ВУЗ-ов / И.Т. Пархоменко, А.А. Радугин. – М.: Центр, 2002. – 320 с.
8. Пасько І. Україна: цивілізаційні антиномії // Схід-East. – 2002. – №5. – С. 29-32.
9. Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат, 1991.
10. Сулимова В.А. Коммуникативное пространство современной культуры // Философские науки. – 2004. – №4. – С. 28-43.
11. Сушинський М. Влада в системі духовної культури // Схід-East. – 2000. – №6. – С. 30-32.
12. Тарасенко Н.Ф. Природа, технологія, культура. Філософсько-світоглядний аналіз. – К., 1986.
13. Тойнбі А. Дослідження історії. – К., 1995. – Т. 1.
14. Тоффлер Э. "Третья волна". – М., 1999.
15. Фирсов Б.М. Культура и трансформационный процесс // Социологический журнал. – 2000. – №3-4. – С. 158-168.
16. Яковец Ю.В. История цивилизаций. – М., 1995.

17. Яковец Ю.В. Формирование постиндустриальной парадигмы: истоки и перспективы // Вопросы философии. – 1997. – №1.

Семінар 15. Сучасний світ: тенденції та проблеми розвитку
(2 години)

1. Глобалізація: сутність, суб'єкти, наслідки.
2. Глобальні проблеми сучасності.
3. Формування інформаційного суспільства як проблема 21 століття
4. Україна у світових координатах розвитку.

Основні поняття:

глобалізація, рушійні сили суспільного розвитку, цивілізація, «зіткнення цивілізацій»

Контрольні питання:

1. Дайте визначення сутності та проявів глобалізації.
2. Охарактеризуйте глобальні проблеми сучасності та можливі шляхи їх вирішення.
3. Дайте характеристику стану та перспектив розвитку інформаційного суспільства в Україні.
4. Що визначає розвиток сучасного суспільства (чинники та фактори)?

Література

а) обов'язкова:

1. Миронов В.В. Глобализация и угрозы унификации /В.В.Миронов // Век глобализации, 2012 // http://www.socionauki.ru/journal/files/vg/2012_1/020-033.pdf.
2. Симония Н. А. Глобализация и проблема мирового лидерства /Н.А Симония, А. В Торкунов //Международная жизнь. - 2013//torkunov.mgimo.ru.
3. Гелд Дейвід, Мак-Грю Ентоні. Глобалізація / антиглобалізація. – К. : К.І.С., 2004. – 180 с.
4. Доповідь ООН про людський розвиток країн світу в 2013 році// <http://hdr.undp.org/reports/global/2013/>

5. Азроянц Э. А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции /Э.А.Азроянц. – М.: Издательский дом «Новый век», 2002. – 278 с.
6. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій і Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу / В.Андрущенко. – К.: Генеза, 2006. – 546 с.
7. Корсак К. Цивілізаційні дороговкази руху в майбутнє // Науковий світ. – 2002. – № 9. – С.4-5.
8. Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі : [монографія] / В. В. Лях [та ін.] ; відп. ред. В. В. Лях ; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ. ун-т туризму, економіки і права. - К. : ХХІ століття: діалог культур, 2009. - 404 с.
9. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства /З.Бауман; пер. З англ.. І. Андрущенко. – К. : ВД "Києво-Могилянська академія", 2008. – 109 с. – (Актуальні світові дискусії).
10. Мей Кристофер. Інформаційне суспільство: Скептичний погляд / Маріанна Войцицька (пер.). – К.: К.І.С., 2004. – 220 с.
11. Кожара Л. Политическое измерение европейского кризиса/ Л.Кожара // «Зеркало недели. Украина». - №38. - 21 октября 2011.
12. Узбестер Ф. Теории информационного общества [Електронний ресурс] / Ф. Узбестер. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с. – Режим доступу : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000690/index.shtml>
13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. // Философская и социологическая мысль – 1996.- № 1. – С. 5-10; № 2. – С. 6-12.
14. Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? / [Пищуліна О. М., Лавриненко С. І., Жаліло Я. А., Покришка Д. С.] / відп. ред. Я.А. Жаліло.– К. : НІСД, 2009. – 108 с.

15. Україна: цілі розвитку тисячоліття 2000+5 [Електронний ресурс] // Матеріали до ювілейної 60-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. – Режим доступу : www.undp.org.ua/download.php?id=1139244457&
16. Українське суспільство 1992 - 2009. Динаміка соціальних змін / [В. Ворона (ред.), М. Шульга (ред.)]. – К. : ІС, 2009. – 56 с.
17. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ. М.Б. Левина]. – М. : ООО «Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак»», 2004. – 588, [4] с. – (Philosophy).
18. Фукуяма Ф. Доверие: [соц. добродетели и путь к процветанию] / Фрэнсис Фукуяма ; [пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирюшенко, М. Колопотина]. – М. : АСТ, 2008. – 730 с.

б) додаткова:

1. Алексеева Л.А., Додонов Р.А., Лазарев Ф.В., Муза Д.Е., Погосян В.Г. Цивилизация: от локального к глобальному Граду: монография / Донецкий национальный технический ун-т; Технопарк ДонГТУ УНИТЕХ. – Донецк: ДонНТУ; УНИТЕХ, 2008. – 236 с.
2. Власенко Ф. П. Особливості соціалізації індивіда в умовах інформаційного суспільства (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 18с.
3. Глобализация и мультикультурализм / Российский ун-т дружбы народов. Факультет гуманитарных и социальных наук / Н.С. Кирабаев (отв.ред.). – М. : Издательство РУДН, 2005. – 332с
4. Данілі́ян В.О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально- філософський аналіз): монографія. – Х. : Право, 2008. – 184с
5. Деменко А.М. Феномен тероризму в умовах глобалізаційної динаміки (соціально- філософський аналіз): автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Харківський ун-т Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба. – Х., 2008. – 19с.
6. Заболотна В.О. Регулятивний потенціал духовно-етичних цінностей в умовах глобалізації: автореф. дис... канд. філос.

- наук: 09.00.07 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 15 с.
7. Молодцова Е.Н. Проекции в будущее или человек потерянный//Философские науки.- 2004.- №2.- С.59-75
 8. Павленко Г.А. Інформаційна культура соціальних суб'єктів як фактор удосконалення управління суспільством: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / АПН України; Інститут вищої освіти. – К., 2009. – 20 с.
 9. Павловський В.В. Від глобалізації до реальної гуманізації суспільства: збірник наукових статей. – Чернівці: Прут, 2009. – 260с.
 10. Семиколенов В.М. Мораль в інформаційному суспільстві: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімф., 2006. – 19 с.
 11. Скалацький В.М. Інформаційне суспільство: сучасні теорії та моделі (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 17 с.
 12. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. – М. : Логос, 2002. – 254с
 13. Global Financial Stability Report [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://siteresources.worldbank.org/>
 14. World // Factbook [Електронний ресурс]. – Режим доступа : www.cia.org.
 - 15.WDR 2013: Jobs [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://econ.worldbank.org>.
 16. Ukrainian Economic Trends Forecast: 3Q 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.davinci.org.ua/news.php?new=562&ev>

**ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ПОСІБНИКИ,
ХРЕСТОМАТІЇ
ТА ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ**

1. Філософія: історія, суспільство, освіта: підручник / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. - К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2011. - 591 с.
2. Філософія: навч. посіб. / [Л. В. Губерський та ін.] ; за ред. д-ра філос. наук, проф. І. Ф. Надольного. - 8-е вид., стер. - К. : Вікар, 2011. - 456 с. - (Серія "Вища освіта ХХІ століття").
3. Філософія: словник-довідник : навч. посіб. / за ред. проф. І. Ф. Надольного, проф. І. І. Пилипенка, проф. В. Г. Чернеця ; Нац. акад. кер. кадрів культури і мистец., Нац. акад. статистики, обліку та аудиту. - 3-є вид., допов., випр., переробл. - К. : НАКККіМ, 2010. - 480 с.
4. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб./за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. – К.: Знання, 2009. - 621 с.
5. Касьян В.І. Філософія : відповіді на питання екзаменац. білетів : навч. посіб / В. І. Касьян. - 6-те вид., стер. - К. : Знання, 2010. - 347 с. // http://pidruchniki.ws/15840720/filosofiya/filosofiya_-_kasyan_vi
6. Степанянц М. Восточные философии: Учебник для вузов. – М.: Академический проект, 2011. – 549 с.
7. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: Підручник. – Вид. 3-тє, стер. - К. : Академвидав, 2009. - 592 с. - (Серія "Альма-матер").
8. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: «Магнолія плюс»; видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. – 506 с.//http://student-library.net/load/filosofija/vsekatatorii/petrushenko_v_l_filosofija_navchalnij_posibnik/86-1-0-1045
9. Білодід Ю. М. Філософія. Український світоглядний акцент: навч. посібник для студ. вищих навч. закл.. – К.: Кондор, 2006. – 356 с.

10. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн - К. : Книга, 2005. - 528 с.
11. Історія філософії : підручник для студ. вищих закладів освіти / А. К. Бичко [та ін]. - К. : Либідь, 2001. - 406 с.
12. Философия : энциклопедический словарь / А. И. Абрамов [и др.] ; ред. А. А. Ивин. - М. : Гардарики, 2004. - 1072 с.
13. Алексеев П. В. Философия: учебник / П. В. Алексеев, А. В. Панин ; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2012. – 588 с.
14. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підруч. для вищ. навч. закл. / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. - Вид. 3-є, випр. та допов. - К. : Генеза, 2006. - 654 с. Барулин В.С. Социальная философия: Учебник. – Изд. 4-е. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2010. – 560 с.
15. Бойченко І. В. Філософія історії: підруч. для ВНЗ. Рекомендовано Міністерством освіти України. – К.: Знання, 2000. – 723 с.
16. Введение в философию. Учебник для высших учебных заведений в двух частях. – Ч. 1. – М.: Политиздат, 1989. – 367 с.; – Ч. 2. – М.: Политиздат, 1989. – 639 с.
17. Войтович В. Українська міфологія : енциклопедія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
18. Воловик В.И. Введение в философию. Учебное пособие. – Запорожье: Просвіта, 2002. – 176 с.
19. Воловик В.І. Філософія історії. – Запоріжжя: Видавництво ЗДІА, 1997. – 126 с.
20. Воронкова В.Г. Філософія: Навчальний посібник. – К.: ВД “Професіонал”, 2004. – 464 с.
21. Горський В.С. Історія української філософії: навч. посіб. для ВНЗ. – 4-те вид., допов. – К.: Наукова думка, 2001. – 375 с.
22. Гусев В.І. Західна філософія Нового часу ХУІІ – ХУІІІ ст.: Підручник. – К., 1998. – 368 с.
23. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
24. Словник найбільш уживаних термінів з циклу соціально-філософських дисциплін / уклад. Л. В. Гнатюк. – Суми : Довкілля, 2008. – 253 с.

25. Ильин В. В. Философия: Учебник для вузов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2006. – (Высшее образование). Т. 1: Метафилософия; Онтология; Гносеология; Эпистемология. – 824с
Т. 2: Социальная философия; Философская антропология; Аксиология; Философия истории. – 774 с.
26. История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. И.И. Богута. – М.: Мысль, 1991. – 590 с.
27. История философии: Учебник для вузов / Кремень В.Г. – Х.: Консум, 2002. – 752 с.
28. История философии: Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002. – 1376 с.
29. Історія філософії: Конспект лекцій : навчальний посібник / під заг. ред. В. І. Воловика. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996.
30. Кальной И. И. Философия: учебник. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2004. – 448 с.
31. Канке В. А.. Философия науки : краткий энциклопедический словарь. – М. : Омега-Л, 2008. – 328с.
32. Квіт С. Основи герменевтики: навчальний посібник. – К., 2003. – 192 с.
33. Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії: Навч. посіб. для ВНЗ. – Л.: Світ, 2001. – 320 с.
34. Кузнецов В.Г., Кузнецова И.Д., Миронов В.В., Момджян К.Х. Философия: учебник. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 519 с.
35. Левчук Л.Т. Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика: навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. ВНЗ. – К.: Либідь, 2002. – 255 с.
36. Мир философии. Книга для чтения. В 2-х ч. Ч. 1. Исходные философские проблемы, понятия и принципы. – М.: Политиздат, 1991. – 672 с.; Ч. 2. Человек. Общество. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 624 с.
37. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навч. посібник для студентів вищих учбових закладів. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.
38. Новейший философский словарь / А.А. Грицанов (сост. и гл. науч. ред.). – 3-е изд., испр. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1279 с.

39. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні : курс лекцій: Навчальний посібник для студ. гум. спец. вузів / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища школа : Знання, 1999. – 543 с.
40. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: “Магнолія плюс”; видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. – 506 с.
41. Практикум з філософії: навч. посіб. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України / За заг. ред. В.Л. Петрушенка. – Л.: Новий світ, 2003. – 156 с.
42. Предмет і проблематика філософії: Навч. посібник (За заг. ред. М. А. Скриптика і З.Є. Скрипник. – Центр гуманітарної освіти НАНУ. – Львів: ЛБІ НБУ, 2001. – 488 с.
43. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії: Навч. посібник для гуманіт. спец. ВНЗ. – К.: Либідь, 1996. – 170 с.
44. Скирбек Г. История философии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Г. Скирбек, Н.Гилье ; пер. с англ. В.И. Кузнецова; под ред. С.Б. Крымского. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, – 2001. – 800 с.
45. Социальная философия: учебник / под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – Киев-Харьков: Издательский центр “Единорог”, 2002. – 736 с.
46. Степанянц М. Сравнительная философия. – М.: Восточная литература, 2001. – 511 с.
47. Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрями: Хрестоматія / [Упоряд. В.В. Лях, В.С. Пазенок]. – К.: Ваклер, 1996. – 421 с.
48. Философия: Справочник студента. Философские течения. Современные концепции. Историческая реальность / Авт.-сост. Кириленко Г.Г., Шевцов Е.В. – М.: АСТ, 2000. – 672 с.
49. Философия: Университетский курс / Под общ. ред. проф. С.А. Лебедева. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 528 с.
50. Философия: учебник / под. ред. проф. В.Н. Лавриненко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юристъ, 1998. – 520 с.
51. Философская энциклопедия: в 5 т. – М.: Советская энциклопедия, 1960-1970.

52. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 840 с.
53. Філософія: навч. посіб. для ВНЗ. – 4-те вид., стер. Допущено Міністерством освіти і науки України / За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 2003. – 620 с.
54. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи : навч. посіб. для студентів ВНЗ / [В. П. Андрущенко та ін.]; за ред. д-ра філос. наук, проф., заслуж. діяча науки і техніки України Г. І. Волинки. – К. : Каравела, 2009. - 367 с.
55. Філософський енциклопедичний словник : містить 1700 статей / М. Г. Максименко. – К., 2003. – 744 с.
56. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.
57. Хамітов Н. Історія філософії / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова. – К.: Наукова думка, 2000. – 272 с.
58. Чанышев А. Н. Философия Древнего мира: учебник для вузов. – М., 1999. – 703 с.
59. Читанка з історії філософії. У 6 книгах. Зарубіжна філософія ХХ століття. – К.: Довіра, 1993.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

1. Аристотель. Метафизика // Соч.: В 4 т. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – 550 с.
2. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 330-342.
3. Бергсон А. Два источника морали и религии. – М., 1994.
4. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М., 1993.
5. Бэкон Ф. Новый Органон // Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1972. – Т. 2. – С. 5-222.
6. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994. – С. 37-183.
7. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. –519 с.
8. Виниченко В. Відродження нації. – К.: Політвидав України, 1990. – 519 с.

9. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат // Философские работы в 2 ч. – М.: Гнозис, 1994. – Ч. 1. – 520 с.
10. Гадамер Х. Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1988. – 699 с.
11. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа // Соч. – М., 1969. – Т. 4.
12. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: В 3 т. – М., 1974. – Т. 1. – С. 123-480.
13. Гельвеций К.А. О человеке // Соч.: В 2-х т. – М.: Мысль, 1974. – Т. 2. – С. 5-568.
14. Гоббс Т. Левиафан // Избр. произв.: В 2-х т. – М., 1964. – Т. 2. – С. 6-232.
15. Гольбах П. Система природы, или о законах мира физического и мира духовного // Избр. филос. произв. В 2-х т. – М., 1963. – Т. 1.
16. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
17. Декарт Р. Рассуждения о методе // Избр. произв. В 2-х т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 17-112.
18. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: Мысль, 1979. – 620 с.
19. Джемс В. Прагматизм. – К., 1995.
20. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х томах. Т. 1, 2. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 531 с.
21. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991.
22. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Діалектика природи // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 20. – С. 122-147, 384-484.
23. Энгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Там само. – Т. 21.
24. Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Там само. – Т. 21.
25. Зиммель Г. Философия культуры. В 2 т. – М., 1996.
26. Ильенков Э.В. Философия и культура. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с.
27. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.

28. Кант І. Критика чистого розуму // Соч.: В 6-ти т. – М., 1964. – Т. 3. – С. 118-541.
29. Конт О. Курс положительной философии // Мир философии: в 2-х ч. – М., 1991. – Ч. 1.
30. Кониський Г. Філософські твори: у 2-х т. – К., 1990.
31. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. – М., 1974. – 568 с.
32. Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1975. – 288 с.
33. Ламетри Ж. Человек-машина // Соч. – М.: Мысль, 1986. – С. 112-210.
34. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – М., 1994. – С. 15-18, 38-108.
35. Лейбниц Г.В. Монадология // Соч.: В 4-х т. – М.: Мысль, 1982. – Т. 1. – С. 313-429.
36. Ленін В.І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Повн. збір. тв. – Т. 18.
37. Ленін В.І. До питання про діалектику // Там само. – Т. 29. – С. 316-322.
38. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении // Соч. в 3 т. – М.: Мысль, 1985. – Т. 1. – 621 с.; Т. 2. – 560 с.
39. Лукач Д. К онтологии общественного бытия. Прологиомены. – М.: Прогресс, 1991. – 410 с.
40. Макиавелли Н. Государь: Сочинения. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС; Харьков: ФОЛИО, 1998. – 656 с.
41. Мамардашвілі М. Називати речі своїми іменами // Філософські студії. – 1993. – №1.
42. Мангейм К. Диагноз нашего времени. – М., 1994.
43. Маритен Ж. Философ в мире. – М., 1994. – С. 5-23.
44. Маркс К. До критики політичної економії. Передмова // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 13. – С. 5-9.
45. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Там само. – Т. 42. – С. 88-178.
46. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. – К.: Основи-Дніпро, 1993. – 415 с.
47. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М.: Наука, 1991. – 403 с.

48. Парсонс Г. Человек в современном мире. – М.: Прогресс, 1985. – 428 с.
49. Платон Государство // Соч.: В 4-х т. – М., 1981. – Т. 3.
50. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги // У 2 т. – К., 1994.
51. Поппер К. Логика и рост научного познания: Избр. работы. – М.: Прогресс, 1983. – 605 с.
52. Рассел Б. Человеческое познание. – М., 1987.
53. Рікьор П. Конфлікт інтерпретацій. Герменевтичні нариси // Генеза. – 1994. – №1.
54. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре // Антология мировой философии. – М., 1970. – Т. 2. – С. 21-108.
55. Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1990.
56. Сковорода Г.С. Сад божественных песен // Повне збір. творів: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1973. –Т. 1. – 531 с.
57. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия // Собр. соч. – М., 1988. – Т. 1.
58. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
59. Спиноза Б. Этика // Избр. произв. в 2-х т. – М., 1984. – Т. 2. – С. 359-618.
60. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 239 с.
61. Феномен людини // Читанка з історії філософії у 6 книгах. – Книга 6. Зарубіжна філософія ХХ ст. – К., 1993. – С. 215-218.
62. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. – К., 1995.
63. Фейербах Л. Сущность христианства // Избр. филос. произв. – М., 1955. – Т. 2.
64. Фейербах Л. Основные положения философии будущего // Там же – Т. 1.
65. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
66. Франко І.Я. Мислі про еволюцію в історії людськості // Твори. – М., 1956. – Т. 19.
67. Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1990. – 447 с.

68. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М., 1992. – С. 45-98.
69. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; [пер. с англ. М.Б. Левина]. – М.: ООО «Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак»», 2004. – 588, [4] с. – (Philosophy).
70. Фукуяма Ф. Доверие: [соц. добродетели и путь к процветанию] / Фрэнсис Фукуяма ; [пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Колопотина]. – М. : АСТ, 2008. – 730 с.
70. Хабермас Ю. Познание и интерес // Философские науки. – 1990. – №1. – С. 88-99.
71. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
72. Шевченко Т.Г. Щоденник. – К., 1991.
73. Шинкарук В.І. Філософія і нові історичні реалії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №1.
74. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости: Репринт. изд. – М.: Сов. пис., 1990. – 230 с.
75. Шпенглер О. Закат Европы. – М., 1993. – Т. 1.
76. Юм Д. Трактат о человеческой природе... // Соч. В 2 т. – М., 1966. – Т. 1.
77. Юркевич П. 3 науки про людський дух // Вибране. – К., 1993.
78. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

ЕЛЕКТРОННІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. Філософська енциклопедія - <http://terme.ru>
2. Філософський портал - <http://www.philosophy.ru>
3. Портал «Філософія online» -<http://phenomen.ru>
4. Бібліотека "Золотая філософія" - <http://philosophy.allru.net>
5. Електронна бібліотека з філософії - <http://filosof.historic.ru>
6. Електронна гуманітарна бібліотека - <http://www.gumfak.ru/>
7. Britannica - www.britannica.com
8. Stanford Encyclopedia of Philosophy - <http://plato.stanford.edu>

9. The Internet Encyclopedia of Philosophy (IEP) - <http://www.iep.utm>
10. Сайт журналу "Вопросы философии"- <http://www.logic.ru/vf/index.html>
11. Сайт Інституту філософії НАН України ім. Г.С. Сковороди -<http://filosof.com.ua>
12. Сайт Інституту філософії Російської академії наук - <http://www.philosophy.ru>
13. Бібліотека гуманітарних текстів "Аудиториум"- <http://www.auditorium.ru>
14. Бібліотека Російського гуманітарного Інтернет-університету - <http://www.i-u.ru/biblio>
15. Відкрита російська електронна бібліотека (сайт Російської державної бібліотеки - <http://orel.rsl.ru>
16. Повнотекстова бібліотека Іхтіка - <http://ihtik.lib.ru>
17. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського - <http://www.nbuv.gov.ua>
18. Сайт філософсько-літературного журналу "Логос"- <http://www.ruthenia.ru/logos>
19. Сайт журналу "Социологические исследования" (Социс) - <http://socis.isras.ru>
20. Бібліотека філософського факультету Московського державного університету - <http://philos.msu.ru/library.php>
21. Сайт кафедри філософської антропології С.-Петербурзького державного університету<http://anthropologia.spbu.ru>;
22. Універсальна електронна бібліотека "In Folio" - <http://infofolio.asf.ru>
23. Філософська бібліотека Середньовіччя - <http://antology.rchgi.spb.ru>
24. Філософська бібліотека Ренесансу- <http://renaissance.rchgi.spb.ru>
25. Архів філософії історії - <http://www.nsu.ru/filf/rpha/index.htm>
26. Бібліотека Якова Кротова - <http://www.krotov.info>
27. Бібліотека Максима Мошкова - <http://lib.ru>
28. Бібліотека Янко Слави - <http://yanko.lib.ru>
29. Бібліотека Михайла Грачова - <http://grachev62.narod.ru>

30. Бібліотека текстів з філософії, психології і політиці -
<http://www.magister.msk.ru>
31. Сайт журналу "Вопросы философии" -
<http://www.logic.ru/vf/index.html>
32. Сайт журналу "Вестник МГУ. Серия 7. Философия" -
<http://www.philos.msu.ru/vestnik/philos>
33. Сайт журналу "Политические исследования" (ПолИс) -
<http://www.politstudies.ru>

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТИТУЛЬНОЇ СТОРІНКИ РЕФЕРАТУ

**Запорізький державний медичний університет
Міністерства охорони здоров'я України**

Кафедра суспільних дисциплін

СОЦІОКУЛЬТУРНА ДИНАМІКА МЕДИЦИНИ

Виконав: аспірант (здобувач)
кафедри.....
Коваленко Микола Іванович

***Запоріжжя
2016***

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ЗМІСТУ РЕФЕРАТУ

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Поняття “медицини ” в історико-філософському і науковому знанні	5
2. Онтологічні характеристики медицині	13
3. Медицина як соціокультурний феномен	19
Висновки	27
Перелік використаних джерел	28

Вимоги до оформлення реферату:

1. Обсяг – 20-25 сторінок.
2. Бібліографічний опис – відповідно до вимог до дисертаційних робіт. Використовувати джерела останніх років видання.
3. Мова - українська.
4. Шрифт – Times New Roman, розміром 14, з 1,5 міжрядковим інтервалом, у форматі А4 (210×297).
5. Шрифт у заголовках – прописними буквами (великими).
6. Поля – 20 мм з усіх боків. Вирівнювання – по ширині, у заголовках – по центру.
7. Кожен розділ починати з нового аркуша. Слово “Розділ” не писати.
8. Нумерація сторінок – у верху праворуч.

Реферат подавати у пластиковій папці за 30 днів до іспиту на паперовому та електронному носіях.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ІСПИТУ

1. Філософія Стародавньої Індії: основні школи, представники, проблематика
2. Філософія Стародавнього Китаю: основні школи, представники, проблематика.
3. Антична філософія: етапи розвитку, представники, основні ідеї.
4. Філософія Середньовіччя: етапи розвитку, представники, основні ідеї.
5. Філософія Відродження: напрямки розвитку, представники, основні ідеї.
6. Емпіризм. Англійська філософія XVII ст. (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк)
7. Раціоналізм. Європейська континентальна філософія XVII ст. (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц).
8. Англійська філософія XVIII ст. (Дж. Берклі, Д. Юм).
9. Французька філософія XVIII ст. (загальна характеристика).
10. Філософія І. Канта.
11. Філософія Г. Гегеля.
12. Філософія Л. Фейєрбаха.
13. Марксистська філософія: історія і сучасність.
14. Позитивізм: етапи розвитку, представники, проблематика.
15. «Філософія життя» – А.Шопенгауер, Ф.Ніцше.
16. Феноменологія: представники, проблематика.
17. Екзистенціалізм: представники, проблематика.
18. Філософія З.Фрейда. Неофрейдизм.
19. Філософська антропологія: сутність, коло проблем, представники.
20. Філософська антропологія (М. Шелера, А. Гелена, Е. Ротхакера, Г. Плеснера, К. Лоренца. – за вибором).
21. Персоналізм. Е. Муньє, М. Бердяєв.
22. Аналітична філософія: представники, проблематика.
23. Герменевтика: представники, проблематика.
24. Постмодерністська філософія: представники, проблематика.

25. Вітчизняна філософія ХІХ – ХХІ ст.
26. Категорія буття: сенс та специфіка. Форми буття.
27. Матерія як філософська категорія. Історичні уявлення про матерію.
28. Рух та його форми. Простір і час. Субстанціональна та реляційна концепції простору і часу.
29. Проблема свідомості в філософії. Виникнення людської свідомості: природні і соціальні передумови. Соціокультурна природа свідомості.
30. Свідомість і форми психічної діяльності – мислення, пам'ять, воля, емоції.
31. Співвідношення мислення і мовлення. Мислення та його форми.
32. Суспільна свідомість: структура та форми.
33. Сутність, структура та форми пізнавального процесу. Поняття об'єкта і суб'єкта пізнання.
34. Агностицизм та його види.
35. Концепції істини.
36. Поняття практики.
37. Наукове пізнання та його ознаки. Поняття методу, методики та методології.
38. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання та їх методи.
39. Проблема методологічного плюралізму в сучасній науці.
40. Філософія науки та філософія медицини.
41. Соціально-класова структура суспільства: перспективи, проблеми. Соціальні відносини.
42. Політична система суспільства: структура, функції. Особливості політичної системи сучасної України. Політичне життя.
43. Духовне життя: поняття, суть, структура. Специфіка духовного виробництва.
44. Підходи до розуміння сутності людини в історії філософської думки
45. Сутнісні характеристики людини. Воля як сутнісна властивість людини. Воля і розум.
46. Свобода волі. Свобода як вибір серед системи цінностей.
47. Основні цінності людини, їх ієрархія.

- 48 Життя як цінність у дискурсі філософії та медицини.
- 49 Проблема життя, смерті та безсмертя людини.
- 50 Концепції сенсу життя сучасної людини.
- 51 Походження, призначення людини. Єдність біологічного та соціального.
- 52 Людина: індивід, індивідуальність, особистість.
- 53 Суспільство в людині. Людина в суспільстві.
- 54 Культура: сутність та структура.
- 55 Суспільство і культура. Сучасна масова культура. Елітарна культура. Антикультура. Контркультура
- 56 Творчість у медичній діяльності.
- 57 Цивілізація: підходи до розуміння сутності.
- 58 Формаційний та цивілізаційний підходи до вивчення суспільства.
- 59 Глобалізація: сутність, суб'єкти, наслідки. Глобальні проблеми сучасності.
- 60 Формування інформаційного суспільства як проблема 21 століття
- 61 Україна у світових координатах розвитку.
- 62 Основні концепції походження філософії.
- 63 Технізація медицини: етико-філософський аспект.
- 64 Основні етичні проблеми сучасної медицини у світлі новітніх технологій.

ГЛОСАРІЙ

Світогляд - це сукупність уявлень про світ та місце і роль людини в ньому. Світогляд містить такі елементи як: знання (особистісні), переконання, емоції, почуття, віра, цінності, ідеали, програма дій (стратегія життя), унікальність.

Історичні типи світогляду- міфологія, релігія, філософія.

Філософія – любов до мудрості (в дослівному перекладі);- це пошук першоначал та першопричин усього суцього (Аристотель); - наука, що вивчає найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та людини (її мислення);- наука, що вивчає загальне у взаємовідносинах людини і світу;- це епоха, що відображена в поняттях (Гегель);- форма суспільної свідомості (поряд з правом, релігією, мораллю тощо). Філософія - це вільне, раціональне, критичне осмислення світу і місця людини в ньому; - це спосіб побудування в свідомості людини картин, що фіксують його положення в світі і визначають можливості й напрями його активності, межі самореалізації „Я”, сенс та перспективи його життя. **Філософія** – це спроба людини і людства осмислити специфіку свого буття та віднайти сенс свого руху, який повинен бути *розвитком* сутнісних сил людини та *шляхом* до більшого масштабу свободи та творчості. Потреба в філософії виникає при намаганні знайти *нетривіальні шляхи вирішення життєвих проблем*, при спробі відірватися від рутини повсякденного, стереотипного, при бажанні знайти нові горизонти свого світобачення і нові конструктивні рішення „вічних” проблем. Своїм основним завданням філософія має встановлення перших, основних істин, які слугують першопочатком або принципами для інших істин. Як наука філософія встановлює свої істини шляхом дослідження і доведення. Тобто філософія прагне раціональними засобами створити гранично узагальнену картину світу і місця людини у ньому, досліджуючи пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне й естетичне ставлення людини до світу.

Філософствування - невід’ємний атрибут людського існування, бо спроби знаходити „мудрі” технології вирішення нагальних проблем завжди супроводжували людство. Навчання мудрості

неможливо без щоденних власних інтелектуальних зусиль з боку самої людини. Філософічність буття людини особливо актуалізується в „пограничних станах”, де втрачаються звичні „декорації” приватного та публічного буття.

Функції філософії: світоглядна, пізнавальна, методологічна, практично-діяльна.

Філософія принципово: *толерантна* (терпимість до іншої точки зору); - *плюралістична* (багато шкіл, течій, напрямків, підходів до вирішення філософських проблем); - *діалогічна* (веде діалог, дискусії з опонентами); - *відкрита до новацій*.

Структура філософії: 1. Онтологія – вчення про сутність буття. 2. Гносеологія – теорія пізнання. 3. Аксиологія – теорія цінностей. 4. Історія філософії. 5. Соціальна філософія - теорія суспільства. 6. Етика – принципи взаємовідносин між людьми. 7. Естетика - наука про прекрасне (і потворне). 8. Логіка – наука про закони і форми мислення. 9. Теорія розвитку (діалектика, синергетика, метафізика тощо).

Ринковий світогляд як передумова соціалізації сучасної людини базується на таких цінностях: гроші, технологія, проект (“схема”) їх отримання; - власність на засоби виробництва товарів та послуг; - здібність вірно аналізувати співвідношення попиту та пропозиції на локальному та глобальному ринках і пропонувати ефективні рішення; - престижний соціальний статус; - креативність, прагнення до вдосконалення компетентності і вивчення передового світового досвіду у своїй професійній сфері; - вміння бути конкурентоспроможним, “товаром”, на який є попит; - володіння інтелектуальним капіталом.

Релігія - світогляд, в рамках якого розуміння світу здійснюється через: - подвоєння світу на земний і небесний; - визнання існування надприродних сил та відведення їм головної ролі у світобудові та житті людей. Специфіка релігійного світогляду: - дотримування культу (обрядів та ритуалів); - віра в Бога і поклоніння Богу як вищій істоті; - фанатизм; - догматизм.

Міфологія - світогляд, в рамках якого розуміння світу здійснюється через: - поєднання знання і віри, реальності та фантазії; - використання метафор (художніх засобів). **Функції міфа:** - формування

колективних уявлень, норм і цінностей; - розкриття тайни народження, смерті, розвитку.

Основне питання філософії (ОПФ)—точки зору щодо цієї проблеми:

а) *Імануїл Кант (1724-1804)- Німеччина.* ОПФ – це питання: 1.Що я можу знати?2. Що я повинний робити?3.На що я можу сподіватися?4. Що таке людина?

б) *Альберт Камю (1913-1960)- Франція.* ОПФ – це питання чи варте життя бути прожитим ?(в Україні кожен рік близько 5 тисяч вбивств і 17 тисяч самогубств).

в) *Марксистська точка зору:* ОПФ – це питання про співвідношення матеріального і ідеального. Це питання має дві сторони: - що первинно - матерія чи свідомість? -Чи пізнаваний світ?

Матеріалізм – напрямок у філософії, що визначає первинним матеріальне, природу.Субстанцією світу є вічна та нескінчена матерія.

Ідеалізм – напрямок в філософії, що визначає первинним ідеальне. Субстанцією світу є дух, ідея. Виокремлюють об'єктивний ідеалізм та суб'єктивний ідеалізм.

Людина—соціальна і біологічна істота, яка наділена свідомістю й мовою, здатністю працювати, оцінювати навколишній світ і активно його перетворювати. Людину слід розглядати як *індивіда* (характеристика людини як представника людського роду з його психічними та фізіологічними особливостями), *особистість* (соціальна характеристика людини – погляди, знання, моральні настанови, соціальний статус), *індивідуальність*(характеристика самотнього, оригінального в людині).

Сутнісними рисами людини є: - вміння виготовляти засоби праці;- свідомість, наявність потреб, інтересів, ідеалів, об'єктів поклоніння («тотем»);- соціальність (життя в суспільстві);- життєдіяльність людини не запрограмована її природою(як тварин), а має свідомий, вольовий характер;- знання моральних заборон («табу»).

Життя - форма існування матерії, найхарактернішими рисами якої є обмін речовин,розмноження, адаптація. Життя -явище природи, представлене у вигляді існування у Всесвіті живих систем. Життя на Землі з'явилося приблизно 2-3млрд. років

тому. Існує кілька гіпотез виникнення земного життя, з яких найбільш розповсюдженою є гіпотеза самозародження.

Ознаки життя поділяються на: 1) **Біологічні**: а) обмін речовин; б) адаптація; в) розмноження. 2) **Соціальні**: а) діяльність, праця; б) свобода; в) творчість; г) спілкування; д) емоційне відношення до навколишнього світу; е) дотримування загальнообов'язкових правил (норм) суспільного життя.

Клонування - синонім копіювання будь-яких об'єктів. В біології має значення безстатевого розмноження.

Смерть - це припинення існування людини, яке може бути біологічним або соціальним. Неминучість біологічної смерті ставить перед людиною масу проблем, серед яких: - проблема права людини на вбивство іншої людини; - права на евтаназію (допомогти легко померти); - проблема смертної кари; - проблема права на самогубство.

Сенс життя - визначення мети існування, призначення людства, людини. Питання про сенс життя також може розумітися як суб'єктивна оцінка прожитого життя та відповідності досягнутих результатів початковим намірам, як розуміння людиною змісту та спрямованості свого життя, свого місця у світі, як проблема впливу людини на навколишню дійсність та постановки людиною цілей, що виходять за рамки його життя. Уявлення про сенс життя складаються в процесі діяльності людей і залежать від їх соціального становища, змісту розв'язуваних проблем, способу життя, світорозуміння, конкретної історичної ситуації. У сприятливих умовах людина може бачити сенс свого життя в досягненні щастя і благополуччя; у ворожому середовищі існування, життя може втратити для неї свою цінність і сенс. «Життя до того, як ми його проживемо, – ніщо, але це від вас залежить надати йому сенс» (**Жан-Поль Сартр**).

Концепції сенсу життя людини: - раціонально-альтруїстична; - соціально-творча концепція; - демографічна концепція; - ігрова концепція; - престижна концепція; лідерська концепція; - гедоністична концепція; - конформістська концепція; - релігійна концепція.

Духовність - це характеристика соціального буття людини, її внутрішній духовний світ (в якому визначено сенс життя, цінності, норми, ідеали), її прагнення до самовдосконалення. Духовність

передбачає прагнення: 1) до знань; 2) до добра, морального життя; 3) до краси. Духовність часто пов'язують з: 1) аскетизмом, тобто обмеженням самого себе; 2) угамуванням своїх гордоців; 3) постійною працею над собою з метою самовдосконалення.

Бездуховність - це тваринне існування людини. Бездуховність знаходить свій вияв у: 1) відсутності віри в Бога, у світле майбутнє, в себе, свої сили та можливості; 2) скороченні сакральних (святих) зон у житті людини. Сакральна зона - це зона, в якій немає місця меркантильним відносинам, кошунству, сарказму, навіть гумору.

Субстанція (лат. substantia – сутність) – незмінна першооснова всього сущого. Згідно з уявленням прихильників субстанційної моделі світу субстанція породжує всі явища світу і є їх об'єднуючим початком. Матеріалісти вважали субстанцією матерію, ідеалісти – Бога. Субстанція - те, що лежить в основі усього існуючого.

Субстрат (від [лат.](#) substratum -основа, букв. підстилка) в філософському сенсі – загальна матеріальна основа різноманітних явищ; сукупність відносно простих якісно елементарних утворень.

Філософія медицини – це вивчення медицини як сфери науки і практичної діяльності зі збереження та підтримання здоров'я людини в її цілісності, СИСТЕМНОСТІ та історичному розвитку.

Предметом філософії науки – є загальні закономірності й тенденції наукового пізнання як особливої діяльності з виробництва наукових знань, взятих у їх історичному розвитку і розглянутих у соціокультурному контексті, що історично змінюється.

Буття- це гранично широке поняття; фіксує характеристики та прояви світу через зіставлення з небуттям; найвища цінність для людини. Проблема буття – це передусім проблема: бути чи не бути? Некласична філософія звернула увагу на те, що маємо підстави вести розмову не про буття як таке, а про те, що і як нам надано в контактах із дійсністю.

Види буття:- буття природи; - буття суспільства; - буття людини; - буття духовного (ідеального); - буття Бога

Монізм – розуміння буття як єдиного у своїй основі.

Дуалізм- визнання двох коренів буття - матеріального і духовного – рівноправними і взаємодіючими.

Плюралізм- розуміння буття як реально існуючої множини речей, якостей, процесів і явищ.

Організм - позиція, згідно з якою будова світу подібна до живого організму.

Матерія - філософська категорія, яка позначає об'єктивну реальність. Підходи до розуміння матерії в філософії: *матерія* – це субстанція, першопочаток всього існуючого (античність - вода у Фалеса, вогонь у Геракліта, атом у Демокрита); *матерія* – все те, що має вагу, протяжність, є речовиною (Новий час); *матерія* - це філософська категорія, яка позначає об'єктивну реальність, яку людина може відображати в своїх відчуттях, але яка існує незалежно від людини (діалектичний матеріалізм – В.І.Ленін).

Види матерії: 1. *Речовина*. 2. *Поле* – магнітне поле; поле ядерних сил; гравітаційне; електричне; радіохвилі; ультразвук; рентгенові промені; йонізуюче випромінювання тощо. Неречовинні види матерії не мають маси. 3) *Антиречовина*.

Структурні рівні матерії- *неорганічний рівень* – мікросвіт (з грецьк. – малий); макросвіт (з грецьк. – великий); мегасвіт (з грецьк. – надвеликий, величезний); - *органічний рівень* – “живий комплекс”, сукупність рослин, тварин, мікроорганізмів, що населяють планету; - *соціальний рівень* – людина, особистість, сім'я, племя, народність, нація, соціальна група, суспільство.

Простір і час - це основні форми існування матерії. У тлумаченні простору та часу історично склалися два основні підходи: 1) *субстанціональний підхід*; 2) *реляційний (атрибутивний) підхід*. Перший окреслений лінією Демокріт-Ньютон, другий підхід вважає, що простір та час - це невід'ємні від матерії способи упорядкування її, - це форми її буття.

Простір – форма існування (буття) матерії, яка характеризується принаймні, двома суттєвими моментами, а саме: протяжністю матеріальних об'єктів та їх взаємодією. Тобто, простір існує лише тоді і в тому зв'язку, коли є матеріальні об'єкти. Без них це поняття є безпредметним. Особливістю простору як філософської категорії є його трьохмірність, бо такі виміри мають матеріальні об'єкти (ширина, висота, довжина).

Час – теж форма існування матерії. Категорія “час” відображає тривалість існування матеріальних об'єктів і послідовність їх зміни. Так само, як і простір, час тез матеріальних об'єктів не існує. Особливістю часу є те, що він незворотний. Час повернути назад неможливо

Спільними моментами для простору і часу, як філософських категорій, є те, що вони: а) об'єктивні (існують незалежно від людини, її свідомості); б) пізнаванні (є об'єктами вивчення). Простір і час за своїм змістом суперечливі поняття. Ця суперечливість полягає в тому, що конкретні об'єкти є кінчними як речі Землі, а з іншого, нескінченними, як об'єкти Всесвіту.

Рух є атрибутом, способом існування матерії. Рух як атрибут матерії також є абсолютним. Разом з тим рух має відносний характер, оскільки проявляється через конкретні форми (види) матерії, які мають відносно сталу природу. Виокремлюють такі типи руху: 1.Механічний. 2.Фізичний. 3.Хімічний. 4.Біологічний. 5.Соціальний.В основу класифікації форм руху з позицій наукової раціональності покладені такі принципи:а)субстратний; б)функціональний; в) генетичний; г) антиредукціоністський. Рух включає в себе взаємодію різноманітних форм руху та їх взаємні перетворення. Рух є невичерпним, як і сама матерія.Рух визначає властивості, структурну організацію і характер існування матерії.

Відображення - це загальна властивість матеріальних тіл власними змінами відображати особливості взаємодіючих з ними інших матеріальних тіл.

Форми відображення: - відображення в неживій природі – фізико-хімічні зміни в природних об'єктах як результат впливу чи взаємодії (наприклад, ландшафт місцевості після землетрусу); - відображення в живій природі – наприклад, зникнення видів тварин після зміни клімату, поява психіки у тварин; - відображення в соціумі – індивідуальна та суспільна свідомість.

Свідомість - це властивість високоорганізованої матерії-людського мозку; - вища форма відображення дійсності в ідеальних образах; - продукт соціально-історичного розвитку; - регулятор поведінки людини.(З.Фрейд був проти останнього положення – він вважав, що «воно» (інстинкт) керує людиною).

Структура свідомості - знання;- мислення;- почуття, емоції;- пам'ять;- воля;- самосвідомість.

Теорії виникнення свідомості: концепція еволюції (можна представити в різних варіантах: а) за наявності сприятливих умов розсіяна по Всесвіту свідомість дає результат: розквіт форм життя і його свідомих проявів; б) у варіанті дарвінівської теорії стверджується, що внаслідок боротьби за існування та

пристосування до умов довкілля відбувається удосконалення видів живих організмів, з'являються психіка та людська свідомість); - концепція єдиного інформаційного поля (наголошує на тезі: усі процеси світу супроводжуються обміном інформацією. Тому логічно припустити, що існує єдине поле інформації в усіх світових процесах та явищах. Людська свідомість – один із проявів інформаційних процесів, можливо, найяскравіший); - трудова концепція або концепція походження свідомості внаслідок розвитку праці(враховують археологія та антропологія, але ця концепція не пояснює, чому при наявності "праці із знаряддями " історичний процес формування свідомості був загальмований на дуже тривалий час); - концепція активно-діяльного самопородження свідомості людини або субстанційна (намагається подати свідомість як виявлення вихідної засади світу - духу, або ідеї, або світового розуму (інтелекту).

Мислення - це процес опосередкованого і узагальненого відображення у мозку людини предметів об'єктивної дійсності в їхніх істотних властивостях, зв'язках та відношеннях; - здібність встановлювати зв'язок між явищами в поняттях.

Пам'ять - психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні та наступному відтворенні минулого досвіду, що дає можливість його повторного застосування в життєдіяльності людини. Виділяють такі види пам'яті за методом запам'ятовування: мимовільна – інформація запам'ятовується без спеціальних прийомів заучування, під час виконання діяльності або роботи з інформацією; довільна – цілеспрямоване заучування за допомогою спеціальних прийомів. Ефективність запам'ятовування залежить від прийомів та цілей запам'ятовування. За характером переважаючої психічної активності: **-рухова** – пам'ять на рухи та їх системи; **- емоційна** – пам'ять на почуття, які виступають стимулом до діяльності; **-образна** – пам'ять на уявлення: зорова, слухова, нюхова, смакова, дотикова;**словесно-логічна** – специфічна людська, запам'ятовується думка у формі понять. За тривалістю збереження інформації: - **короткочасна** пам'ять забезпечує запам'ятовування одноразової інформації на короткий проміжок часу - від кількох секунд до хвилини;- **довготривала** пам'ять – збереження інформації протягом тривалого часу;- **оперативна** пам'ять – проявляється під час виконання певної

діяльності і необхідна для її виконання в кожний заданий проміжок часу.

Почуття - це специфічні людські, узагальнені переживання ставлення до людських потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні або негативні емоції – радість, любов, гордість або сум, гнів, сором тощо. На відміну від емоцій і настроїв, почуття мають виражену об'єктивну прив'язку: вони виникають щодо чого або когось, а не ситуації в цілому. «Я боюсь цієї людини» – це почуття, а «Мені страшно» – це емоція. В якості почуття виявляється ставлення особистості до праці, подій, інших людей, до самої себе. За якістю переживань відрізняють одні емоції і почуття від інших, наприклад радість від гніву, сорому, обурення, любові тощо.

Пізнання - сукупність процесів, процедур і методів набуття знань про явища і закономірності об'єктивного світу; вища форма відображення об'єктивної дійсності, процес вироблення знань; – це процес надбання, зберігання та розповсюдження нових знань; спосіб існування свідомості.

Типи пізнання: наукове – процес отримання об'єктивного, істинного знання; художнє – відображення існуючої реальності через знаки, символи, ситуації, художні образи; релігійне – створення або уточнення системи уявлень про Бога (як вважається, для порятунку людини).

Структура пізнавального процесу: суб'єкт пізнання – людина, група, суспільство в цілому; – об'єкт пізнання - те, що пізнається (фрагмент навколишнього середовища); – результат пізнання може мати такий вигляд: об'єктивні знання; омана (не умісне викривлення дійсності); брехня (свідоме викривлення інформації).

Види знань - наукові; художні; релігійні; життєві. Цінується такий тип знання як „know how” – „знаю як” (знання технологій).

Агностицизм – вчення, що заперечує повністю або частково можливість пізнання світу. Однією з сучасних форм агностицизму є теорія ієрогліфів, згідно з якою людина пізнає не об'єктивні риси речей чи явищ, а символи, які не мають нічого спільного з предметами, які вони позначають.

Форми чуттєвого пізнання: – відчуття – суб'єктивний образ об'єктивного світу (дає знання про якусь одну характеристику предмета); – сприйняття – це цілісний образ предмета, що діє в

певний момент на органи чуття; – *уявлення* - це конкретні образи предметів чи явищ, які раніше діяли на органи чуттів.

Форми раціонального пізнання: *поняття* – форма людського мислення, що відображає суттєві ознаки предметів, явищ об'єктивної реальності; – *судження* - це форма думки, в якій щось стверджується або заперечується. У судженнях виражається зв'язок між поняттями, розкривається їх зміст, дається визначення; – *умовивід* - це така форма думки, коли з одного чи кількох суджень виводиться нове судження, в якому міститься нове знання.

Емпіризм (грецьк. - досвід) вважав чуттєве пізнання основним і вбачав головну мету у дослідному вивченні об'єктів. Емпіризм близький до сенсуалізму. Цієї точки зору дотримувались англійські філософи XVII ст. Ф. Бекон, Дж. Локк, Т. Гоббс, французькі матеріалісти XVIII ст.

Раціоналізм (від лат. rationalis - розумний) визнає розум основою пізнання і поведінки людей. Раціоналісти XVII-XVIII ст. (Р.Декарт, Б.Спіноза, Г.Лейбніц) визнають основою порядку нескінченний причинний ланцюг, то пронизує увесь світ.

Концепції істини: 1. Класична - істина – це вірне, адекватне відображення предмета в свідомості людини. 2. Конвенціональна (договірна) – істина – це результат договору, згоди людей щодо трактовки будь якого явища чи предмета. 3. Прагматична – істина – це все те, що приносить прибуток. 4. Екзистенціональна – істина – це наявність свободи вибору та душевного комфорту. 5. Релігійна – істина - це Бог, його настанови. 6. Гегель - істина – це дійсність, що відповідає поняттю. 7. Наше розуміння – істина – це поняття про світ та окремі речі, що відповідає дійсності.

Наука – це система об'єктивних знань про навколишній світ, що постійно розвивається; - це діяльність по виробництву, збереженню та розповсюдженню нових знань; - сукупність засобів, методів та прийомів пізнання.

Актуальні напрямки сучасної науки: - нанотехнології – управління властивостями речовини на атомному рівні; - розробка нових джерел відновлюваної енергії, нових способів зберігання та транспортування енергії; - молекулярна біологія: механізми спадковості, лікування захворювань на молекулярному і генному рівнях; екологія - способи збереження чистоти навколишнього середовища; - комп'ютерні технології.

Особливості наукового пізнання: з'ясування суті досліджуваних предметів, явищ, процесів та законів їх розвитку; логічна та концептуальна несуперечливість; системність, точність, обґрунтованість, перевірка практикою.

Псевдонаука, лженаука, паранаука, квазінаука – діяльність, що навмисне або помилково імітує науку, але по суті такою не є. Головна відмінність псевдонауки від науки – це використання не перевірених практикою та науковими методами помилкових даних і відомостей. Список псевдонаукових тем: Астрологія. Хіромантія. Знахарство. Магія (біла, чорна, сіра). Фізіогноміка. Парапсихологія (телепатія, левітація). Нейролінгвістичне програмування. Нетрадиційна медицина.

Методи емпіричного рівня наукового пізнання: - *спостереження* - це певна система фіксування та реєстрації властивостей і зв'язків досліджуваного об'єкта в природних умовах або в умовах експерименту; *вимірювання* – являє собою певну систему фіксації та реєстрації кількісних характеристик досліджуваного об'єкта за допомогою різноманітних вимірювальних приладів та апаратів; - *експеримент* - система пізнавальних операцій, пов'язаних з дослідженням об'єктів у спеціально створених для цього умовах, які сприяють виявленню, вимірюванню, порівнянню їхніх властивостей та зв'язків. Експеримент широко застосовують не лише в природничих науках, й у соціальній практиці, де він відіграє значну роль у пізнанні та управлінні суспільними процесами; *опис*.

Методи раціонального рівня наукового пізнання: - *аналіз* – це розчленування предмета на його складові частини (сторони, ознаки, властивості, відношення) з метою їхнього всебічного вивчення; *синтез* – це об'єднання раніше виділених частин (сторін, ознак, властивостей); *абстрагування* – це метод відволікання від деяких властивостей та відношень об'єкта і одночасно зосередження основної уваги на тих властивостях та відношеннях, які є безпосереднім предметом наукового дослідження; *узагальнення* – це метод наукового пізнання, який фіксує загальні ознаки та властивості певної групи об'єктів, здійснює перехід від одиничного до особливого і загального; *індукція* - метод наукового пізнання, на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне. *Дедукція* - це метод наукового пізнання, коли на основі знання

загального пізнається окреме. *Ідеалізація* - процес мисленнєвої побудови можливих ідеальних об'єктів. Межі ефективності ідеалізації визначаються п р а к т и к о ю. *Історичний* (відтворення логіки розвитку досліджуваного об'єкту) і *логічний* (відтворення сутності об'єкту в системі понять) методи.

Філософські категорії - найбільш загальні поняття, що відображають суттєві зв'язки та відносини навколишнього світу; це універсальні форми мислення і свідомості, які відображують загальні властивості і відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку усіх матеріальних, природних і духовних явищ. Категорії виникли і розвиваються на основі суспільної практики. За своїм змістом вони відображають існуючу поза ними дійсність, властивості й відношення об'єктивного світу. Завдяки категоріям одиничні речі сприймаються і осмислюються як часткові прояви загального; вони безперервно наповнюються новим змістом.

Сутність і явище – філософські категорії. Сутність – це внутрішня природа, внутрішній спосіб існування предметів і явищ дійсності, основне відношення, що існує в предметі і між предметами, внутрішня суперечність - тобто те, що являє собою джерело руху й розвитку предмета. Явище – це зовнішня, більш рухома сторона об'єктивної дійсності, яка є формою виразу сутності. Сутність і явище виступають як взаємопроникаючі сторони процесу розвитку, де сутність становить основу, а явище – його конкретну реалізацію через перерви поступовості. В цьому плані сфера сутності - це сфера загального, а сфера явища – прояв одиничного. Сутність і закон явища однопорядкові, оскільки виражають поглиблене пізнання людиною світу.

Зміст і форма - філософські категорії. Зміст – сукупність усіх елементів і взаємозв'язків між ними в предметі, явищі, процесі. Форма – спосіб організації змісту. Зміст та форма завжди взаємопов'язані. Зміст завжди оформлений, а форма - змістовна. Зміст відіграє головну роль. Розвиток змісту і форми відносно самостійний.

Необхідність визначає те, що закономірно витікає із внутрішнього, суттєвого зв'язку предметів, процесів та явищ, що обумовлено усім попереднім розвитком і в силу цього настає чи повинно наступити. Необхідність – це суттєвий, усталений зв'язок

явищ, процесів, предметів, що обумовлений всім попереднім їх розвитком. Необхідність є проявом закону розвитку.

Випадковість виражає те, що витікає із зовнішніх зв'язків між явищами. Випадковість - це те, що в даних умовах може мати місце (різних формах і проявах), а може й ні. Категорія “випадковість” корелює з поняттям “ймовірність”

Можливість і дійсність – філософські категорії. Дійсність – це актуальне буття. Можливість – це потенційне буття. 3 види можливостей: реальна – є умови і є тенденція (закон, процедура) розвитку; формальна – тільки при збігу обставин можливо здійснення; абстрактна – ні при яких обставинах, ніколи. Щоб дійсність перетворилася в можливість необхідно: 1. Наявність певних умов. 2. Наявність відповідних тенденцій (законів, процедур).

Одиничне, особливе, загальне – філософські категорії. *Одиничне* – відображає неповторне, унікальне, оригінальне в предметі, явищі, процесі. *Загальне* - це типичне, повторювальне, наявне для множини предметів, явищ, процесів. *Особливе* - це спосіб поєднання одиничного й загального в предметі, процесі, явищі.

Причинність (каузальність) – взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, за якого одні (причини) породжують інші (наслідок). Причинність основний принцип наукового пояснення світу, протистоїть диву (в релігії) – явищу, яке не має природних причин.

Категорії філософії постмодернізму – лабіринт, сімулякр, абсурд, реконструкція.

Лабіринт- категорія філософії постмодернізму; символ заплутаності, складності, багатоаспектності сучасної культури і всього людського буття. Особливою значимістю поняття лабіринту наповнюється в епоху глобальної комп'ютеризації. Фактично вже комп'ютерні бази даних (і їхня організація), а особливо мережі, типу Інтернету, являють собою величезний лабіринт, у якому можна блукати у всіляких напрямках, на самих різних рівнях. Життя сучасної людини – це блукання лабіринтом. Лабіринт "всесвітньої павутини" (www) приймає участь в активному глобальному переформуванні свідомості сучасної людини в напрямку орієнтації її від реального чуттєво-конкретного світу до віртуальної реальності. Лабіринт як структурний принцип організації

символічної Бібліотеки культури займає центральне місце в романі У.Еко "Ім'я троянди».

Абсурд – категорія постмодернізму. У світах лабіринту й несвідомого керівним принципом стає не розум, а інтуїція, дії й мотиви розуму нерідко уявляються парадоксальними або абсурдними. Абсурд здобуває особливу семантику, тому що на ньому як на діючому принципі ґрунтуються багато арт-практик ХХ-ХХІ ст. За допомогою цього поняття описується коло явищ сучасного мистецтва, літератури й культури, що не піддаються формально-логічній інтерпретації, вербальній формалізації. Сучасні явища часто свідомо сконструйовані за принципами алогізму, парадоксу, нонсенсу. Абсурд, алогізм, парадоксальність, нісенітниця, безпредметне, нефігуративне і тому подібні поняття залучаються для позначення: 1) творчо насиченого потенційного хаосу буття, що наповнений безліччю сенсів; 2) для опису в сфері творчості того, що становить його глибинні основи й не піддається формально-логічному поясненню; 3) у сучасних філософських концепціях абсурд часто осмислюється як позначення надмірності («избыточности» – рос.) сенсів.

Симулякр - категорія постмодернізму. Симулякр – це муляж, видимість, імітація образу, символу, знака, за якими не стоїть ніякої позначуваної дійсності, порожня шкарлупа, що маніфестує, презентує принципову присутність відсутності реальності. Термін "симулякр" був введений у філософію Жаном Бодрійяром для позначення речей (книга "Симулякри й симуляції", 1981), що заповнили суспільство глобального споживання. У Бодрійяра поняття симулякра використано для опису сучасної соціально-політичної ситуації у цивілізованому світі. Він вважає, що сучасність вступила в еру тотальної **симуляції** всього у всьому. Влада, соціальні інститути, політичні партії, культурні інститути, включаючи й всю сферу мистецтва, не займаються серйозними, реальними речами й проблемами, а тільки симулюють такі заняття, ведуть симулятивну гру в глобальному масштабі. Звідси головний продукт такої гри – симулякри, безкрайне море симулякрів, що утворюють певну гіперреальність, яка сьогодні стає реальнішою самої реальності, тому що нам доводиться жити й діяти тільки в ній.

Деконструкція – категорія постмодернізму. Деконструкція – це: 1) спроба сутнісної естетизації мислення, активного використання

художнього досвіду для розширення можливостей новоєвропейської філософської традиції; 2) спроба непрямого звертання до інтелектуального досвіду давніх і східних духовних практик і розумових парадигм на шляхах творчого сполучення цих практик з європейським філософським досвідом; 3) тип філософствування, який відрізняється активною грою на опозиціях і антиноміях, розумінням тексту як "події". Деконструкція відмовляється від істини у всіх її проявах.

Розвиток – це незворотна, спрямована, необхідна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. Розвиток має такі ознаки: - якісні зміни в предметі, явищі або процесі; - певна спрямованість розвитку; - спадкоємність та незворотність розвитку. Концепції розвитку: діалектика, метафізика, синергетика, еkleктика, софістика, Виокремлюють також такі концепції розвитку: - **раціоналістично-ідеалістична** – розвивається перш за все розум, свідомість, дух (Гегель, Кант); - **діалектико-матеріалістична** – розвиток матеріального обумовлює розвиток ідеального (Маркс, Ленін); - **натуралістична** - розвивається перш за все природа (Ч.Дарвін); - **творчого імпульсу** - розвиток порівнюють з натхненням; - **рівноважно-інтеграційна** – розвиток розуміється по формулі «рівновага – нерівновага - рівновага»; - **градаційна** – розвиток йде поступово по сходам (stepbystep).

Діалектика -це : теорія розвитку та загального зв'язку; - метод пізнання та перетворення світу; - наука про загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення (людини); -мистецтво вести спір (таке розуміння діалектики було в античній філософії). Діалектика підрозділяється наоб'єктивну(закони розвитку природи та суспільства) та суб'єктивну (закони пізнання та перетворення світу). Суб'єктивна діалектика повинна відображати об'єктивну діалектику.

Принцип (від лат. principium) – начало, основа) - означає фундаментальне положення, первісне начало, найсуттєвішу основу певної концепції, теорії.

Принципи діалектики - все в світі змінюється, рухається, розвивається; все в світі взаємопов'язано, існує зв'язок всього із усім; протиріччя – це джерело та причина саморуху світу.

Зв'язок – поняття, що відбиває взаємообумовленість речей і явищ, розділених у просторі і часі. Зв'язки можуть бути:об'єктивними і суб'єктивними,внутрішніми і зовнішніми,

суттєвими і несуттєвими, простими і складними, необхідними і випадковими, причинними і наслідковими, сталими і несталими, постійними і тимчасовими, прямими і опосередкованими, повторюваними і неповторюваними, одиничними, загальними і всезагальними. Типи зв'язків в залежності від структурної організації матерії: механічні, фізичні, хімічні, біологічні, суспільні. Суспільні зв'язки у свою чергу можуть бути: релігійні, виробничі, етнічно-племенні, національні, родинні, групові, правові, особистісні тощо. Дуже важливими для науки і практики є пізнання закономірних зв'язків.

Закон - це зв'язок між явищами, який є об'єктивним, необхідним, загальним, внутрішнім, суттєвим, повторювальним. Виокремлюють три групи законів: - окремі закони - притаманні певним формам руху матерії (закони механіки, хімії, біології тощо); - особливі закони - притаманні усім або багатьом формам руху матерії (закони математики, кібернетики, закони збереження); - загальні, універсальні закони (закони діалектики).

Закони діалектики - закон єдності і боротьби протилежностей – вказує на джерело розвитку: сутність речі, а також можливості її змін визначаються внутрішніми протиріччями; джерелом розвитку є вирішення протиріч; **закон взаємного переходу кількісних змін в якісні і навпаки** – цей закон вказує на механізм розвитку. Сутність цього закону розкривається через наступні категорії: **якість** - філософська категорія, що позначає суттєву характеристику предмета, яка не може змінюватися. Це те, завдяки чому одна річ відрізняється від іншої; **кількість** – філософська категорія, що позначає несуттєву характеристику предмета, яка може змінюватися – наприклад, об'єм, вага, інтенсивність тощо; **міра** - інтервал, в рамках якого кількісні зміни не переходять в якісні (наприклад, мірою води є температура з 0 до 100 градусів за Цельсієм); **стрибок** – форма розвитку, форма переходу от однієї якості до другої; **закон заперечення заперечення** - відображає спадкоємність між тим, що заперечується і тим, що заперечує. Зміст закону – розвиток здійснюється через нескінчену кількість діалектичних заперечень. Цей процес відбувається об'єктивно як діалектичне заперечення елементів старого і утвердження елементів нового, тобто і в новому є старе, але в перетвореній формі, в "знятому" вигляді. В діалектиці заперечувати – не значить просто

сказати "ні", або оголосити річ неіснуючою, або "знищити її будь-яким способом". Спосіб діалектичного заперечення має бути таким, щоб давав змогу далі розвиватися, щоб була спадкоємність старого з новим.

Синергетика – це: теорія самоорганізації; нове бачення світу й логіки його розвитку; наука, орієнтована на діалог людини із природою. Засновники :Ілля Пригожин (Бельгія), Нобелівський лауреат; М. Хакен, професор Штудгартського університету (Німеччина), видав в 1978 році книгу «Синергетика». Основні принципи синергетики: наш світ є:

нестабільним, нелінійним, відкритим(завжди є варіанти, «сценарії» розвитку майбутнього); постійно зростає складність всіх матеріальних та ідеальних систем

Основні поняття синергетики: - б і ф у р к а ц і я – критичний момент в розвитку будь-якої матеріальної системи, коли поведіння матеріальної системи стає нестійким і непередбаченим; - ф л у к т у а ц і я – вплив(навіть, незначний) на матеріальну систему, що веде до біфуркації. Синергетика розглядає будь-яку матеріальну систему в процесі переходу від хаосу до порядку й навпаки.

Метафізика – це поняття в історико-філософському аспекті має ряд значень: 1) метафізика – це синонім філософії; 2) метафізика – це концепція розвитку, метод пізнання, альтернативний діалектиці. В значенні "антидіалектика" термін "метафізика" запровадив у філософію Гегель; 3) метафізика в переносному розумінні (буденному) вживається для означення чогось абстрактного, малозрозумілого, умоспоглядального; 4) метафізика – спосіб з'ясування світоглядних питань, які не піддаються осягненню за допомогою експерименту та методів конкретних наук; 5) метафізика – це вчення про надчуттєві, недоступні досвідові принципи і начала буття (існування світу).

Відмінність діалектики і метафізики полягає у розумінні: зв'язку старого і нового; джерела розвитку, руху, зміни; "механізму" розвитку, способу переходу від старої до нової якості; спрямованості розвитку; у стилі мислення, усвідомлення дійсності; суті істинного знання; самої суті пізнання. Метафізика дає однозначну, статичну і умоглядну картину світу.

Еклектика – поверхнєве, безпринципне з'єднання в одному

погляді прямо протилежних позицій без виділення головного, визначального положення.

Софістика – міркування, засноване на навмисному порушенні законів логіки. Ґрунтується на неправильному виборі вихідних положень, на абсолютизації того чи іншого визначення, на змішуванні суттєвого з несуттєвим, на хибних доведеннях (так званих софізмах), на свавільному вип'ячуванні другорядних властивостей предмету; на використанні різних значень одного і того ж слова. Софістика як спосіб мислення має виключно суб'єктивістський характер. Властива їй свавільна інтерпретація фактів неминуче веде до агностицизму.

Суспільство – сукупність людей, об'єднаних спільною територією, системою управління, культурою. Термін суспільство іноді заміняють запозиченим з латинської мови словом соціум. Відповідно, прикметник соціальний у багатьох контекстах синонімічний прикметнику суспільний. У суспільстві існують, як правило власні культурні та історичні надбання, суспільні норми та установи. Основними елементами, що визначають суспільство, є власність, праця, сім'я. Окремим видом суспільства є людство – спільнота всіх людей на планеті Земля

Рушійні сили розвитку суспільства - пов'язані насамперед з діяльністю людей. Це також такі суспільні явища як продуктивні сили, спосіб виробництва та обміну, розподіл праці, дії великих мас людей, народів, соціальні та науково-технічні революції, потреби та інтереси, ідеальні мотиви тощо.

Ідеологія - система поглядів, ідей, переконань, цінностей та установок, що виражають інтереси певної соціальної групи чи спільноти, в яких усвідомлюються і оцінюються відносини людей до дійсності і один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну існуючих суспільних відносин. Ідеологія - це те, як суспільство чи спільнота бачить та інтерпретує світ. Ідеологія разом із суспільною психологією, яка включає буденні, емпіричні погляди, суспільні почуття, настрої, звички, входить до складу суспільної свідомості. Ідеологія слугує для того, щоб або запропонувати зміни в суспільстві або збереження відданості певному набору ідеалів. Ідеології є сукупністю абстрактних засад,

якими суспільство послуговується в трактуванні громадських справ, і, таким чином, вони займають визначне місце в політиці. Кожна політична чи економічна тенденція ґрунтується на певній ідеології, без огляду на те, чи виражена вона явно в певній обдуманій системі. Ідеології, що прагнуть до змін у суспільстві називають радикальними, революційними, ідеології, що прагнуть до збереження традицій суспільства, називають консервативними.

Праця - процес свідомої, доцільної діяльності людей щодо перетворення і пристосування навколишнього середовища для задоволення своїх потреб і інтересів; засіб самовираження й самоствердження особистості, реалізації її досвіду, інтелектуального і творчого потенціалу; спосіб відтворення соціальності. Виокремлюють *об'єктивні* (умови функціонування суспільства, потреби та інтереси людей; рівень розвитку суспільного виробництва; соціальна структура суспільства; державний лад тощо) та *суб'єктивні чинники праці* (людський капітал; професійний рівень робочої сили, уміння й навички до виробничої діяльності; місце праці в ціннісних орієнтаціях людини; соціальний досвід, культура її здійснення тощо). *Атрибутами праці* є воля, творчість, дисципліна, взаєморозуміння. Її новими формами є віртуальна праця, праця як самоорганізована людиною вільна діяльність, фрілансінг, праця оstarбайтерів тощо. Складовими *мотиваційного комплексу праці* виступають: вдосконалення механізму матеріального заохочення, модернізація системи оцінки праці, формування системи активізації персоналу, розвиток корпоративної стратегії, моральне стимулювання, мотивація досягнення, поліпшення системи планування професійної кар'єри тощо. *Класифікація праці* будується на підставі виокремлення функції, яка для результативності певного виду праці має вирішальне значення (кваліфікована – некваліфікована, ручна – автоматизована, конкретна – абстрактна, фізична – інтелектуальна, наймана – самоорганізована, примусова – вільна, продуктивна – непродуктивна, віртуальна – реальна тощо). *Основні тенденції розвитку праці в 21 столітті* - посилення складності, інтегрованості, динамічності, цілісності, набуття глобального характеру. В уявленнях про місце і роль праці в ціннісних орієнтаціях сучасної особистості можна виокремити: - посилення меркантилізму, індивідуалізму, мобільності працівника, зростання

вимог щодо її умов, оплати, безпеки, змісту та привабливої атмосфери здійснення трудового процесу, адекватної соціальної оцінки.

Сутнісні риси нового типу робітника – орієнтація на виконання нових ролей: організатор власної справи, винахідник нової технології задоволення суспільних потреб, здатність орієнтуватися на ринок, компетентність, готовність постійно навчатись, підвищувати свій професійний рівень, визнання необхідності вивчати іноземні мови та опановувати нові техніко-технологічні розробки, здатність витримувати конкуренцію, творче ставлення до праці, інноваційне мислення.

Суспільно-економічна формація - історичний тип суспільства, цілісний «соціальний організм», що базується на певному способі виробництва. Сам термін «формація» був запозичений з геології і введений в суспільні науки Марксом. Формація в марксизмі характеризується специфічною структурою (базисом і надбудовою) і законами виникнення, функціонування та розвитку. Виділяють п'ять суспільно-економічних формацій, що становлять ступені історичного прогресу: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична. Поняття «суспільно-економічна формація» обґрунтовує положення про те, що кожний ступінь розвитку суспільства характеризується особливостями, які зумовлені способом виробництва й відрізняють його від інших ступенів.

Цивілізація – людська спільнота, яка впродовж певного періоду часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність та світоглядні установки; стадія культури, протиставленої дикості і варварству; суспільство, засноване на засадах розуму та справедливості. Теорія цивілізацій розглядається в працях німецького філософа і культуролога Освальда Шпенглера «Присмерк Європи» (1918), англійського історика Арнольда Джозефа Тойнбі «Розуміння історії» (1934-1961 роки) та інших.

“Зіткнення цивілізацій” - теорія американського політолога та соціолога Самуеля Хантінгтона про війни цивілізацій. За цією тіорією вирізняють 9 світових цивілізацій: європейську; ісламську;

конфуціанську; японську; буддистську; індуїстську; латиноамериканську; африканську. Вважається, що на зміну двополярному світові приходять сутички між цивілізаціями.

Глобалізація – це становлення єдиного економічного, політичного, правового та культурного простору («універсалізація світу») на основі нових технологій; -інтеграція та взаємозалежність всіх соціальних процесів у всесвітньому масштабі.

Ознаки глобалізації: транснаціоналізація ринків фінансових, матеріальних, людських, енергетичних та інших ресурсів; застосування нових наукоємких та комунікаційних технологій, інформатизація суспільного виробництва; лібералізація норм життєдіяльності, вільний ринок, скасування кордонів та митних перешкод, свобода вибору та підприємницької і соціальної ініціативи; мобільність інвестицій, індустрій, інформації, індивідів; послаблення ролі держави-нації; уніфікація стилю життя та культурних стереотипів.

Суб'єкти глобалізації - країни «Великої двадцятки» (G20-great20) та «Великої вісімки» (G8-great8) - США, Канада, Англія, Франція, Германия, Італія Японія, Росія; - ТНК – транснаціональні компанії (Microsoft, GeneralMotors, Nokia, Газпром тощо); міжнародні організації та об'єднання – ООН, ЄС, НАТО, СТО, ВВФ, ФІФА, СНД тощо.

Наслідки глобалізації - посилення конкуренції між національними виробниками; - посилення нерівності країн, особливо цифрової (виокремлюються країни «ядра» глобалізації та країни її «периферії»); - прискорення науково-технічного (технологічного) прогресу; - «зіткнення цивілізацій» (і в таких формах як війна); - детериторизація країн (наприклад, ЄС (шенгенська зона) або 6 країн Персидської затоки); - поступова втрата культурної самобутності країнами та етносами.

Глобальні проблеми сучасності (точка зору ООН) - розповсюдження демократичного управління; - скорочення масштабів бідності та злиденності; відвернення кризових ситуацій, боротьба з тероризмом; - енергетика і навколишнє середовище; скорочення масштабів поширення СНІДу, наркоманії, алкоголізму; поширення можливостей жінок.

Глобальні проблеми сучасності (точка зору вітчизняних дослідників): запобігання світової термоядерної війни; - подолання

зростаючого розриву в рівні економічного і культурного розвитку між країнами, усунення економічної відсталості, голоду, злиднів і неписьменності; - *забезпечення* подальшого економічного розвитку людства необхідними для цього природними ресурсами; - *подолання* екологічної кризи; *припинення* «демографічного вибуху» чи демографічної кризи в країнах через більш раціональне регулювання народжуваності; - *свочасне передбачення* і запобігання негативних наслідків НТР; - *стримування* міжнародного тероризму, поширення наркоманії, алкоголізму і СНІДу; - *вирішення* проблем освіти і соціального забезпечення, культурної спадщини й моральних цінностей.

Глобалізм – *принцип* формування, організації, функціонування та розвитку світу як цілісної політичної, економічної, соціокультурної суперсистеми; - *стиль діяльності* соціальних суб'єктів, за яким певне питання розглядається та вирішується в контексті загальнолюдських проблем, що потребують для свого розв'язання спільних зусиль; - *система*, що дає змогу завдяки наднаціональним інституціям та за допомогою новітніх технологій упорядковувати соціальне буття людства як цілісність; - *ідеологія*, що дає певну картину світу, логіку функціонування світової спільноти та шляхи подальшого розвитку соціуму й стратегію його реформування. Онтологічним підґрунтям глобалізму є глобальна економіка й наднаціональне політичне регулювання з боку міжнародних інституцій, а аксіологічним – культура світових супердержав, у якій можна виокремити західну та східну складові.

Цінностями глобалізму виступають: універсальність в організації соціального простору, принципи демократичного управління, свобода (у тому числі й світоглядна свобода) та права людини, глобальна держава, глобальний вільний ринок, інтеграція. Глобалізм зумовлює перехід соціуму від локального регіоналізму до глобального універсалізму, від відокремлених ідеологій і програм функціонування суспільства до загальнопланетарних стратегій розвитку, від індивіда, що локально мислить і діє, до “глобально вимірної людини”.

Антиглобалізм - опір регулюванню світових процесів з єдиного центру, без урахування інтересів інших країн та народів; боротьба з фінансовими спекуляціями й за розвиток реальної економіки; рух за збереження культурного розмаїття; захист малого та середнього

бізнесу, врегулювання проблем “третього світу».

Інформаційне суспільство - це нова фаза розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є **інформація, знання та технології**. Настає внаслідок інформаційно-комп'ютерної революції й базується на інформатизації всіх сфер життєдіяльності суспільства і галузей економіки та управління, єдиній найновішій інтегрованій системі зв'язку. Це забезпечує кожній особі (закріплюється законодавчими актами) доступ до публічної інформації і знань та зумовлює радикальні зміни в усій системі суспільних відносин (політичних, правових, духовних та ін.). Завдяки цьому забезпечується прогрес суспільства і свобода людини, можливість реалізація її потенціалу.

Риси інформаційного суспільства: зростання долі інформаційних комунікацій, продуктів та послуг у ВВП (валовому внутрішньому продукті); - створення глобального інформаційного простору, який забезпечує: (а) ефективну інформаційну взаємодію людей; (б) їх доступ до світових інформаційних ресурсів; (в) задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг.

Новий світовий порядок визначають: 1. Глобалізація. 2. Інтереси. 3. Релігійно-етнічний фактор. 4. Світова фінансова криза. Криза активізує інтелектуальну сферу, що сприяє привнесенню нових форм раціонального розв'язання проблем. Криза виступає закономірним кроком до нового рівня впорядкованості соціуму, нового світового порядку.

Сер Карл Раймунд Поппер (1902 – 1994) – британсько-австрійський філософ, логік і соціолог. Народився в Австрії. До 1937 працював у Відні, з 1946 до середини 70-х – професор Лондонської школи економіки і політичних наук. Автор і представник школи «критичного раціоналізму» – спроби конструктивного теоретичного подолання логічного позитивізму. Стверджував органічну єдність теоретичного й емпіричного рівнів організації знання, а також гіпотетичний характер і схильність до помилок (принцип «фалібілізму») будь-якої науки. Відокремлення наукового знання від ненаукового, науки від «метафізики» (або проблему «демаркації») позначав як істотно значущу на противагу орієнтаціям на розробку критеріїв значення.

Карл Поппер

КАКОЙ МНЕ ВИДИТСЯ ФИЛОСОФИЯ

VI

В этом разделе я перечислю некоторые взгляды на философию и философскую деятельность, которые обычно считаются для нее характерными, но лично мне кажутся неудовлетворительными. Раздел можно назвать: “Какой я не вижу философию”.

1. Я не вижу философию решающей лингвистические головоломки, хотя уяснение смысла высказываний порой является ее необходимой предварительной задачей.

2. Я не вижу философию как ряд произведений искусства, как впечатляющее, оригинальное изображение мира или умный и необычный способ его описания. Мне кажется, подобная трактовка философии является неуважением к великим философам. Великие философы не занимались эстетическими проблемами. Они не занимались построением умных систем. Их, как и всех великих ученых, прежде всего интересовали поиски истины, поиски

правильного решения подлинных проблем. Я считаю историю философии существенной частью истории поисков истины и отвергаю ее чисто эстетическую трактовку, несмотря на значимость красоты не только для философии, но и для науки в целом.

Я сторонник интеллектуальной смелости. Мы не можем одновременно заниматься поисками истины и быть интеллектуальными трусами. Стремящийся к истине должен осмелиться быть мудрецом – он должен осмелиться быть революционером в сфере мышления.

3. Продолжительная история создания философских систем не видится мне таким интеллектуальным построением, в котором использованы все возможные идеи, а истина может возникнуть в качестве побочного продукта. Мне кажется, мы будем несправедливы к подлинно великим философам прошлого, если хоть на миг усомнимся, что каждый из них отказался бы от своих, пусть и блестящих, взглядов, убедившись, что они ни на шаг не приближают его к истине (именно так и следует поступать.) (Между прочим, именно поэтому я не считаю настоящими философами Фихте и Гегеля: я не верю в их увлеченность истиной.)

4. Я не вижу философию пытающейся прояснять, анализировать или “эксплицировать” понятия, слова или языки.

Понятия и слова являются только средством для формулирования утверждений, предположений и теорий. Сами по себе понятия и слова не могут быть истинными; они просто употребляются в человеческом языке для описания и доказательства. Наша задача должна заключаться не в анализе значений слов, а в поиске интересных и важных истин, т.е. в поиске правильных теорий.

5. Я не считаю философию средством для обретения ума.

6. Я не считаю философию особого рода интеллектуальной терапией (Витгенштейн), помогающей людям выйти из философских затруднений. По моему мнению, Витгенштейн (в своей последней работе) не показал мухе, как вылезти из мухоловки. В этой неспособной выбраться из мухоловки мухе я вижу поразительный автопортрет самого Витгенштейна (своим примером Витгенштейн подтверждает теорию Витгенштейна так же, как Фрейд – теорию Фрейда).

7. Я не представляю философию занимающейся изучением вопроса о том, как точнее и правильнее выразить ту или иную мысль. Сами по себе точность и правильность мысли не являются интеллектуальными ценностями, и мы не должны стремиться к большей точности и правильности, чем требует конкретная проблема.

8. Точно так же я не считаю философию средством построения основания или концептуальной структуры для решения проблем ближайшего или отдаленного будущего. Так думал Джон Локк. Он хотел написать работу по этике, считая необходимым предварительно разработать соответствующий концептуальный аппарат.

Его “Эссе” целиком состоит из предварительных разработок, а английская философия с той поры погрязла в предварительных рассуждениях (не считая нескольких исключений, например некоторых политических работ Юма).

9. Я также не считаю философию выражением духа времени. Это гегелевская идея, не выдерживающая критики. Действительно, в философии, как и в науке в целом, существует мода. Однако настоящий искатель истины не будет следовать моде: он будет в ней сомневаться и даже ей противостоять.

VII

Все люди – философы. Даже если они не осознают собственных философских проблем, они по меньшей мере имеют философские предрассудки. Большинство таких предрассудков – это принимаемые на веру теории, усвоенные из интеллектуального окружения или через традиции.

Поскольку почти все эти теории не принимаются сознательно, они являются предрассудком в том смысле, что не рассматриваются людьми критически, несмотря на чрезвычайную значимость многих из этих теорий для людей практической деятельности, а также для жизни в целом. Тот факт, что эти широко распространенные и влиятельные теории нуждаются в критическом рассмотрении, является аргументом в пользу профессиональной философии.

Подобные теории являются ненадежной исходной точкой для всех наук, в том числе и для философии. Все философии должны исходить из сомнительных, а порой и пагубных взглядов,

относящихся к области некритичного здравого смысла. Их цель – просвещенный, критический здравый смысл: приближение к истине с наименьшим пагубным воздействием на человеческую жизнь.

VIII

Позвольте привести несколько примеров распространенных философских предрассудков.

Существует чрезвычайно влиятельное философское представление о том, что во всех случающихся бедах этого мира (в том, что нам очень не нравится) всегда кто-нибудь виноват: обязательно существует некто, намеренно совершивший этот поступок. Это очень древнее представление. Согласно Гомеру, причиной всех бедствий, пережитых троянцами, были гнев и зависть богов, а виновником несчастий Одиссея – Посейдон. Позднее христианство считало источником зла дьявола. Вульгарный марксизм объяснял, что приходу социализма и воцарению рая на земле препятствует заговор жадных капиталистов.

Теория, считающая войну, нищету и безработицу результатом чьих-либо преступных намерений или злого умысла, относится к области здравого смысла, но в ней отсутствует критическое осмысление происходящего. Такую некритичную теорию, относящуюся к области здравого смысла, я назвал теорией общественного заговора. (Ее можно даже назвать теорией мирового заговора: вспомним посылаемые Зевсом молнии.) Она получила широкое распространение, а в форме вечных поисков козла отпущения нередко вдохновляла политическую борьбу, принося множество тяжких страданий.

Одна из способностей теории общественного заговора состоит в том, что эта теория подталкивает к действию настоящих заговорщиков. Но, как показывают критические исследования, заговорщики не достигают намеченных ими целей. Ленин, придерживавшийся теории общественного заговора, сам был заговорщиком, как Гитлер и Муссолини. Но ленинские идеи не реализовались в России так же, как идеи Муссолини и Гитлера не реализовались в Италии и Германии.

Все заговорщики устраивают заговоры потому, что некритически принимают теорию общественного заговора.

Скромным, однако существенным философским вкладом может стать рассмотрение ошибочных моментов теории общественного заговора. Более того, этот вклад повлечет за собой дальнейшие позитивные изменения, например, осознание социальной значимости непреднамеренных последствий человеческих действий, а также предположение о том, что задачей теории общественных наук должен стать поиск общественных отношений, являющихся причиной таких непреднамеренных последствий.

Возьмем проблему войн. Даже такой критически настроенный философ, как Бертран Рассел, считал, что войны объясняются сугубо психологическими причинами – в частности, человеческой агрессивностью. Не отрицая существования агрессивности, я удивлен, что Рассел не заметил, что причиной большинства последних войн явилась не столько собственная агрессивность, сколько страх перед агрессией извне. Это были либо идеологические войны, вызванные боязнью захвата власти заговорщиками, либо войны, которых никто не хотел, но которые были вызваны страхом перед той или иной объективно сложившейся ситуацией. Примером является обоюдный страх агрессии, приводящий к гонке вооружений, а затем и к войне, например к превентивной войне, которую пропагандировал (справедливо), боясь появления водородной бомбы в России, даже такой противник войн и агрессии, как Рассел. (Никто не хотел водородной бомбы; она появилась из-за боязни ее монополизации Гитлером.)

Приведем другой пример философского предрассудка. Существует ошибочное представление о том, что мнение человека всегда определяется его личными интересами. Это учение, которое можно охарактеризовать как выродившуюся форму учения Юма о том, что разум является и должен являться рабом страстей, обычно не применяют к самому себе (в отличие от Юма, учившего скромности и скептицизму по отношению к возможностям разума, в том числе и нашего собственного), однако всегда применяют к тем, чье мнение отличается от нашего. Это мешает нам терпеливо выслушивать противоположные мнения и относиться к ним серьезно, поскольку мы начинаем объяснять их личными интересами другого человека. Это препятствует разумной

дискуссии, приводит к вырождению природной любознательности, стремления к поиску истины. Важный вопрос “Какова сущность данного явления?” заменяется в этом случае другим, значительно менее важным вопросом: “Что тебе выгодно? Каковы твои скрытые мотивы?” Это мешает нам учиться у людей с иными взглядами и способствует распаду единства человечества, единства, основанного на общности разума.

Еще одним философским предрассудком является чрезвычайно влиятельный в наше время тезис о том, что конструктивная дискуссия возможна только между людьми со сходными основополагающими взглядами. В рамках этой пагубной догмы любая конструктивная или критическая дискуссия по каким-либо фундаментальным проблемам считается невозможной, поэтому следствия подобных взглядов так же негативны, как и следствия упомянутых выше доктрин.<...>

Х

Я считаю, что философия не должна, да и не может, отрываться от науки. Исторически вся западная наука вышла из философских воззрений древних греков на мировой порядок. Общими предками всех ученых и всех философов являются Гомер, Гесиод и досократики.

Их внимание прежде всего было направлено на строение вселенной и поиски нашего места в ней, включая проблему возможности ее познания (которая до сих пор остается ключевой для всей философии). Именно критическое осмысление науки, ее открытий и методов продолжает оставаться центральным моментом философского исследования даже после того, как наука отделилась от философии. По моему мнению, “Математические начала натуральной философии” Ньютона стали величайшим событием, ознаменовавшим величайший интеллектуальный переворот в истории человечества. Их появление свидетельствовало о совершении мечты двухтысячелетней давности, о зрелости науки и о ее отделении от философии. Однако при этом сам Ньютон, как и все великие ученые, оставался философом; он оставался критически настроенным мыслителем и исследователем, скептически относящимся к собственным воззрениям. Вот что он написал в письме к Бентли (25 февраля 1693 г.) по поводу своей теории дальнего действия:

“Мысль о том, что гравитация является природным, неотъемлемым, сущностным свойством материи, позволяющим одному телу воздействовать на другое на расстоянии... кажется мне настолько абсурдной, что я уверен, что ни один из разбирающихся в философии людей никогда не согласится с ней”.

Именно его собственная теория дального действия привела его к скептицизму и мистицизму. Он утверждал, что все значительно отдаленные друг от друга области пространства могут моментально непосредственно воздействовать друг на друга благодаря одновременному и вездесущему присутствию единого для всех религий Бога. Таким образом, попытка разрешить проблему дального действия привела Ньютона к созданию мистической теории, рассматривающей пространство в качестве Божественного сенсориума. Создав эту теорию, соединившую критическую умозрительную философию с умозрительной религией, он вышел за пределы науки.

Известно, что Эйнштейн руководствовался аналогичными мотивами.

XI

Я признаю, что в рамках философии существуют некоторые чрезвычайно тонкие и вместе с тем наиболее важные проблемы, занимающие естественное и единственно подходящее для них место в академической философии, например проблемы математической логики или, говоря шире, философии математики. Я поражен удивительным прогрессом, происшедшим в этой области на протяжении нашего столетия.

Но поскольку речь идет об академической философии вообще, я обеспокоен влиянием тех, кого Беркли назвал “мелкими философами”. Бесспорно, критика является источником жизненной силы философии. Однако в ней следует избегать мелочного педантизма. Мелкая критика мелких вопросов без осмысления великих проблем космологии, человеческого познания, этики и политической философии и без серьезных, упорных попыток их разрешить кажется мне губительной. Похоже, любая печатная строка, допускающая неправильное толкование, становится основанием для написания очередной критической философской статьи. Мы наблюдаем изобилие схоластических рассуждений в худшем смысле этого слова, все великие идеи тонут в потоке слов.

В то же время многие редакторы журналов в качестве доказательства смелости и оригинальности мышления нередко допускают на их страницы самонадеянность и грубость, в прошлом почти не встречавшиеся в философской литературе.

Я считаю, что каждый интеллеktуал должен осознавать привилегированность собственной позиции. Его долг – писать как можно проще, понятнее и вежливее. Никогда не следует забывать ни о великих вечных проблемах, стоящих перед человечеством и требующих нового, смелого, но и терпеливого мышления, ни о сократовской мудрости, сознающей, сколь мало она знает. Я думаю, что наряду с борьбой против мелких философов и их мелких проблем главной задачей философии являются критические размышления об устройстве вселенной, о нашем месте в мире, а также о наших познавательных возможностях и способности творить добро и зло.

ХII

Мне хочется завершить свою статью несколькими философскими рассуждениями явно неакадемического характера.

Одному из астронавтов, участвовавших в первом полете на Луну, приписывают простое, но мудрое высказывание, сделанное по возвращении на Землю (цитирую по памяти): “За свою жизнь мне удалось повидать другие планеты, однако я всегда стремился на Землю”. Это не просто мудрость, но философская мудрость. Мы не знаем, как вышло, что мы живем на этой прекрасной маленькой планете, или почему для того, чтобы быть прекрасной, ей нужно быть обитаемой. Однако мы существуем именно здесь, и у нас достаточно оснований для удивления и благодарности. Все это похоже на чудо. Наука может сообщить нам лишь то, что во вселенной практически нет материи, а там, где она есть, она пребывает в хаотическом, подвижном состоянии и непригодна для жизни. Конечно, не исключается возможность существования и других обитаемых планет. Однако если НАУГАД выбрать точку в пространстве, то вероятность обнаружения в ней тела, на котором есть жизнь (вычисленная при помощи методов нашей сомнительной космологии), будет равна нулю или почти нулю. Таким образом, жизнь – это редкость, она драгоценна. Мы склонны забывать этот факт. расценивая жизнь дешево, может быть, в силу беспечности, а

может быть, потому, что наша прекрасная Земля все же несколько перенаселена.

Все люди – философы в силу того, что занимают ту или иную позицию по отношению к жизни и смерти. Есть люди, которые дешево ценят жизнь, потому что она конечна. Они не догадываются использовать противоположный аргумент: став бесконечной, жизнь утратит свою ценность. Именно постоянный страх ее потерять помогает острее ощутить ценность жизни.

Путь в философию. Антология. М., 2001. С.127–136.

<http://www.ido.rudn.ru/ffec/philos/chrest%5Cpop.html>

Карл Ясперс (1883-1969) -

німецький філософ і психіатр, один із засновників філософії екзистенціалізму.

За К. Ясперсом філософія повинна дати людині орієнтири існування у світі, "висвітлити екзистенцію" та здійснити "стрибок до безумовного буття". К. Ясперс розглядає філософію, що не пізнає буття, а лише засвідчує його існування. Вирішальну роль в аналізі людської екзистенції відіграє поняття ситуації, яка визначає історичну унікальність як окремої людської долі, так і відповідної епохи.

Результатом філософствування, за К. Ясперсом, є філософська віра, яка, на відміну від релігійної, що ґрунтується на істині Одкровення, є результатом розмислу. Як вважає К. Ясперс, існування трансцендентного - як особливого роду буття - не може бути обґрунтоване за допомогою тільки позитивних аргументів розуму.

Трансценденція - єдиний предмет, який може бути засвідчений розумом і вірою, стосовно якого розум і віра збігаються.

Філософська віра

Поняття філософської віри

Ознакою філософської віри, віри мислячої людини, постає завжди те, що вона існує лише разом зі знанням. Вона хоче знати те, що доступно знанню, і зрозуміти саму себе.

Що ж таке віра?

У ній неподільно присутня віра, в якій вкорінено моє переконання, і зміст віри, який я осягаю, - віра, яку я здійснюю, і віра, яку я в цьому здійсненні засвоюю, - *fides qua creditur* і *fides quae creditur* (психологічний стан віри і зміст віри). Суб'єктивна й об'єктивна сторони віри становлять ціле. Якщо я беру тільки суб'єктивну сторону, залишається віра тільки як вірування, віра без предмета, яка ніби вірить лише в саму себе, віра без істотного змісту віри. Якщо ж я беру тільки її об'єктивну сторону, то залишається зміст віри як предмет, як положення, догмат, стан, немовби мертве ніщо.

Тому віра завжди є вірою в щось. Але я не можу сказати ні те, що віра - об'єктивна істина, яка не визначається вірою, а навпаки, визначає її, ні те, що вона - суб'єктивна істина, яка не визначається предметом, а навпаки, визначає його. Віра єдина в тому, що ми розділяємо на суб'єкт і об'єкт, як віра, виходячи з якої ми віримо, і як віра, в яку ми віримо.

Отже, говорячи про віру, ми будемо мати на увазі те, що вона охоплює суб'єкт і об'єкт. У цьому полягає вся складність, з якою ми зіштовхуємося, бажаючи говорити про віру.

Тут доречно згадати про велике вчення Канта, яке мало попередників в історії філософії на Заході й в Азії; основна думка цього вчення повинна була з'явитися там, де взагалі філософствували, але форму методично визначеної думки вона набула - хоча й в історично зумовленому вигляді - у Канта, і в основних рисах навічно стала елементом філософського осягання. Це - думка про даність нашого буття, яке розщеплене на суб'єкт і об'єкт, пов'язане з простором і часом як формами споглядання, з категоріями - як формами мислення. Те, що є буття, повинно стати

для нас у цих формах предметним і тому стає явищем; воно постає для нас таким, яким ми його знаємо, а не таким, яким воно є саме по собі. Буття не є ні об'єктом, що протистоїть нам, чи сприймаємо ми його чи мислимо, ні суб'єктом.

Буття, яке не є ні лише суб'єктом, ні лише об'єктом, яке в розщепленні на суб'єкт і об'єкт міститься і в тому, і в іншому, ми називаємо всеосяжним. Хоча воно й не може стати адекватним предмету, ми у філософствуванні говоримо, віддаляючись від нього й наближаючись до нього.

Віра, як іноді здається, є щось безпосереднє, на противагу всьому тому, що опосередковане розсудком. Тоді віра була б переживанням переживанням всеосяжного, що мені дано або не дано. Однак за такого розуміння основа й витoki справжнього буття ніби сковзують у те, що може бути психологічно описано, у те, що трапляється. Тому К'єркегор зазначав: "Те, що Шлейєрмахер називає релігією, віра гегелівських догматиків, по суті, не що інше, як перша безпосередня умова всього, - вітальний флюїд - духовна атмосфера, якою ми дихаємо". Це не віра (К'єркегор має на увазі християнську віру), а те, що "вивірюється, розсіюється, як туман".

К'єркегор вважає основною рисою віри те, що вона має історичну неповторність, сама історична. Вона - не переживання, не щось безпосереднє, що можна описати як дане. Вона - усвідомлення буття з його витоків за допомогою історії й мислення.

Філософська віра це усвідомлює. Для неї всяке філософствування, виражене мовою, - побудова, лише підготовка або спогад, привід або підтвердження. Тому філософія ніколи не може раціонально замкнутися в собі як витвір думки. Створене думкою завжди двояке; щоб стати істинним, воно вимагає доповнення тим, що не тільки мислить його як думку, але робить його історичним у власній екзистенції.

Тому той, хто філософує, вільно протистоїть своїм думкам. Філософську віру потрібно характеризувати негативно. Вона не може стати сповіддю; її думка не стає догматом. Філософська віра не має міцної опори у вигляді об'єктивного кінцевого у світі, тому що вона тільки користується своїми основоположеннями, поняттями й методами, не підкоряючись їм. Її субстанція цілком історична, не може бути зафіксована у всезагальному - вона може лише висловлювати себе в ньому.

Тому філософська віра повинна в історичній ситуації постійно звертатися до витоків. Вона не оволодіває спокоєм у перебуванні. Вона залишається рішучістю радикальної відкритості. Вона не може посилатися на саму себе як на віру в остаточній інстанції. Вона повинна виявити себе в мисленні й обґрунтуванні. Уже в пафосі беззастережного твердження, яке звучить як сповіщення, нам загрожує втрата філософічності.

Всезагальність істинної віри не можна представити як загальнозначущий зміст, прийняти як безпосереднє, об'єктивно фіксувати як історичну даність; впевнитися в ній можна тільки історично, за допомогою руху в часі. А це відбувається у сфері всеосяжного, яке не є ні лише об'єктом, ні лише суб'єктом. Присутність, яка історично виявляється, приховується у витоках віри.

Для того щоб оволодіти поняттям віри, потрібно висвітлити всеосяжне. Така, що постійно опосередковує, завжди нова безпосередність всеосяжного, ця остання присутність має багато способів вираження. Всеосяжне так, як ми його висвітлюємо, виявляється як множинність модусів всеосяжного. Я скористаюся як даниною нашій філософській традиції схемою, яку я можу тут дати лише скорочено (прошу вас на мить спробувати зробити разом зі мною начебто неможливе, трансцендентувати в єдино можливому для нас предметному мисленні само це мислення, вийти засобами предметного мислення за межі предметності, зробити те, без чого взагалі немає філософії, що я, однак, демонструю тут лише в схемі).

Всеосяжне є або буттям самим по собі, яке нас охоплює, або воно буття, яке є ми. Буття, що охоплює нас, називається світом і трансценденцією.

Буття, яке є ми, називається існуванням, свідомістю взагалі, духом або екзистенцією.

А. Буття, яке нас охоплює. ...Це буття двояке: воно є світом, тобто буттям, найменша частина якого становить сторону і нашого існування, тоді як світ у цілому охоплює нас як не-ми-буття; воно є трансценденцією, тобто буттям, яке для нас щось зовсім інше, в яке ми не входимо, але на якому ми засновані й до якого належимо.

А. а) Світ: світ у цілому не предмет, а ідея. Те, що ми пізнаємо, є у світі, але ніколи не постає як світ.

А. б) Трансценденція: трансценденція - це буття, яке ніколи не стане світом, але яке немовби говорить через буття у світі. Трансценденція постає лише тоді, коли світ складається не із себе, не ґрунтується на самому собі, а вказує за свої межі. Якщо світ усе, то трансценденції немає. Якщо трансценденція є, то в бутті світу міститься можлива вказівка на неї.

Б. Буття, яке є ми. Способи, за допомогою яких ми усвідомлюємо наше буття, такі:

В. а) Ми - наявне буття: Ми живемо в деякому середовищі, як і все живе. Всеосяжне цього буття стає предметом дослідження у своїх виявах, у виникненні життя, в образі тілесності, у фізіологічних функціях, у спадково обґрунтованому створенні форм і їхнього взаємозв'язку, у психологічних переживаннях, у манері поведінки, у структурах середовища. Для цього людина, і тільки вона, створює мову, знаряддя, структури, діяння, предметно створює саму себе. Кожне життя, крім життя людини, є лише наявним буттям у своєму середовищі. Навпаки, наявне буття людини володіє повнотою свого існування завдяки тому, що в нього проникають наступні способи всеосяжного - вона або стає їх носієм, або примушує їх служити собі.

Б. б) Ми - свідомість взагалі в розмежуванні на суб'єкт і об'єкт. Тільки те, що входить до цієї свідомості, постає для нас буттям. Ми - всеосяжна свідомість, згідно з якою все те, що є, може бути припущене, пізнане, вказане у формах предметності. Ми прориваємося через наше середовище до ідеї світу, до якого належать усі навколишні світи, більше того, думки; ми виходимо за межі світу й можемо подумки уявити собі його зникнення, начебто він є ніщо.

Б. в) Ми - дух: Духовне життя - це життя ідей. Ідеї - наприклад, практичні ідеї щодо професії й завдань нашого самоздійснення, теоретичні ідеї щодо світу, душі, життя тощо - ведуть нас як імпульс, усередині нас, як риси присутньої в речі тотальності смислу, як систематичний метод проникнення, присвоєння й здійснення. Вони - не предмети, але виявляються в схемах і образах. Вони впливають у сьогоденні та є одночасно нескінченним завданням. Ці три способи всеосяжного - наявне буття, свідомість взагалі, дух - суть способів, за допомогою яких ми постаємо як світ, тобто в об'єктивації цього всеосяжного в

предметне ми проявляємося адекватно як емпіричне, як предмет біологічного й психологічного, соціологічного дослідження й дослідження в галузі науки про дух. Однак цим наше буття не вичерпується.

Б. г) Ми - можлива екзистенція: Ми живемо з джерел, які перебувають за межами наявного буття як такого, що постає емпірично об'єктивним, за межами свідомості й духу взагалі. Ця наша сутність проявляється: 1) у незадоволеності, яку відчуває людина, тому що в ній постійно присутнє відчуття деякої невідповідності своєму наявному буттю, своєму знанню, своєму духовному світу; 2) у безумовному, котрому як своєму справжньому самобуттю чи як такому, що їй зрозуміло й значимо сказано, підкоряється її наявне буття; 3) у невпинному прагненні до єдиного, бо людина не задовольняється жодним зі способів впливу всеосяжного на себе, ні всіма разом, а прагне до єдності в основі, яка постає як буття й вічність; 4) в усвідомленні незбагненого спогаду, начебто вона також відає про творення (Шеллінг) або начебто може згадати те, що вона споглядала до буття світу (Платон); 5) в усвідомленні безсмертя, не як продовження життя в іншому образі, а як нищення часу прихованості у вічності, що уявляється їй як шлях безперервної дії у часі.

Охоплююче, яке є я, постає в кожному образі як полярність суб'єкта й об'єкта:

- я як наявне буття є: внутрішнім світом і навколишнім світом;
- як свідомість узагалі: свідомістю і предметом;
- як дух: ідея в мені й та, що прямує мені назустріч із речей, об'єктивна ідея;
- як екзистенція: екзистенція й трансценденція.

Всеосяжне, що є я, немовби охоплює всеосяжне, яким є саме буття, й одночасно охоплене ним. Це буття називається "світом" у перших трьох полярностях і виступає тут як навколишній світ, як предметність доступного знанню, як ідея. У четвертій полярності воно називається "трансценденцією".

Віра в найбільш широкому розумінні означає присутність у цих полярностях. Тому що ця присутність жодним чином не може бути примушена розсудком, але завжди має власні джерела, яких я не можу прагнути, але в яких я прагну, існую й знаю.

Як свідомість взагалі я пізнаю значущість правильного. Ця очевидність є такою, що примушує. У кожний окремий момент я відчуваю неможливість чинити інакше, ніж визнавати що-небудь правильним чи неправильним. Але ця очевидність є взагалі щось безпосереднє, непорушне.

Як дух я сповнений ідеями, за допомогою яких я ловлю ідею, що йде мені назустріч. Розщеплене в розсудку з'єднується, утворюючи духовний рух. Там, де зникають ідеї, світ розпадається на нескінченність розпорошених предметів.

Як екзистенція я існую, знаючи, що подарований собі трансценденцією. Я не існую за допомогою самого себе в моєму рішенні, але буття-за-допомогою-мене постає подарованим мені в моїй свободі. Я можу бути відсутнім для себе, і жодна воля не подарує мене собі самому.

Упевненість у реальності, очевидність, ідею ми називаємо вірою в широкому розумінні. Як наявне буття діє дещо, подібне до інстинкту, як свідомість узагалі - упевненість, як дух - переконаність. Але справжня віра є актом екзистенції, що усвідомлює трансценденцію в її дійсності.

Віра є життям із всеосяжного, є керівництво і наповнення за допомогою всеосяжного.

Віра з всеосяжного вільна, тому що вона не фіксована в абсолютизованому кінцевому. Вона має характер чогось нестійкого (а саме стосовно того, що може бути виражено, - я не знаю, чи вірую й у що я вірую) і разом з тим безумовного (активності й спокою, що виростають на практиці з рішення).

Для того щоб говорити про віру, потрібне проведення основної філософської операції - упевнитися у всеосяжному за допомогою виходу за межі всього предметного в завжди предметному мисленні...

У нас є дещо, що опирається цій основній операції, а тим самим і філософському мисленню. Ми завжди хочемо мати дещо відчутне. Тому ми помилково сприймаємо філософську думку як предметне пізнання. Ми все знову й знову падаємо, як кішка на чотири лапи, у предметну осяжність. Ми опираємося стану запаморочення, що охоплює нас у філософствуванні, опираємося вимозі стояти на голові. Тримаючись за наші об'єкти, ми хочемо,

так би мовити, залишитися "здоровими" і прагнемо ухилитися від відродження нашої сутності в трансцендентуванні.

Але нам нічого не допоможе. Незадоволені, ми можемо повернутися до нашого так званого здорового глузду, але, прагнучи додати всьому його форму, ми віддаємося забобонам, сутнісна риса яких полягає в тому, що вони фіксуються у вигляді об'єкта і тим самим роблять відчутним те, що виходить за всяке розщеплення на суб'єкт і об'єкт і є самим буттям. Тому філософська віра, володіючи совістю щодо забобонів, які є вірою в об'єкт, нездатна виразити себе в основоположеннях. Об'єктивне повинне залишатися в русі й немовби випаровуватися, щоб у предметності, що зникає, саме завдяки зникненню ставало ясным наповнене усвідомлення буття. Тому філософська віра завжди перебуває в діалектиці, що знімає себе.

Діалектика дуже різниться за своїм змістом. Загальним для неї залишається тільки те, що протилежності мають у ній істотне значення. Діалектикою називається логічний процес, що йде через антитезис до вирішення в синтезі. Діалектикою називається те, що реально відбувається під дією протилежностей, які зіштовхуються, поєднуються й створюють дещо нове. Але діалектикою називається й доведення протилежностей до антиномій, які не мають вирішення, занурення в невирішеність, у суперечливе; називається й приведення до меж, де буття виявляє себе абсолютно розірваним, де моє власне буття стає вірою, а віра - осягненням в абсурді.

Зміст філософської віри

Від філософії чекають переконливого розсудкового осмислення, чогось, що кожний повинен визнати правильним і що він може знати, а не чому він повинен вірити.

Насправді, філософія не посилається ні на одкровення, ні на авторитет. Однак те, з чим розумно висловлює свою згоду філософствуючи людина, - щось значно більше, ніж переконливе розумове знання. Це те, що він осягає як істинне з власних витоків і привносить у сьогодення за допомогою всіх органів.

У філософствуванні людина здійснює прорив свого єства, але за допомогою власної сутності. Те, що вона в цьому прориві схоплює як буття і як саму себе, і є його вірою. У філософствуванні

ми йдемо шляхом, який веде до витоків віри, властивий людині як людині.

У своїх началах філософські думки присутні в кожній людині, у найбільш чистому вигляді іноді в дітях. Виявляти такі міркування, прояснити їх і розкривати, повторювати їх і дізнаватися в них те, що мислилося протягом тисячоліть, - справа філософії як такої, що перетворилася на професійне ремесло мислення. До цього належать, по-перше, рефлексія щодо простору змісту віри (методичне осмислення), по-друге, рефлексія щодо змісту самої віри. <...>

Простір змісту віри

Він відкривається чотирма питаннями: Що я знаю? Що, власне, є? Що є істина? Яким чином я знаю? Виходячи з розроблених у першій лекції понять, ми відповідаємо:

Перше питання: Що я знаю? Відповідь зазначає: Усе, що я знаю, перебуває у розмежуванні на суб'єкт і об'єкт, воно для мене предмет (об'єкт), явище, що існує не саме по собі. Однак у цьому розмежуванні суб'єкт і об'єкт пов'язані один з одним. Немає об'єкта без суб'єкта, немає й суб'єкта без об'єкта. Тому те, що я пізнаю як буття, завжди перебуває в цілісності розмежування на суб'єкт і об'єкт, а не тільки на одній із цих сторін.

Розмежування на суб'єкт і об'єкт багатоаспектне: наявне буття виступає у своєму світі як навколишнє середовище; свідомість узагалі протистоїть предметам: дух живе в ідеях, екзистенція співвіднесена з трансценденцією. Однак навколишнє середовище, ідеї, трансценденція стають мислимими об'єктами тільки у свідомості взагалі за допомогою опредметнення в схемах і символах.

Отже, те, що я знаю, - завжди об'єктивність у свідомості взагалі й обмежене цим; але у своїй кінченості воно - можливий трамплін до трансцендентування.

Друге питання: Що, власне, є? Відповідь варто шукати й знаходити не в перерахуванні численного суцього, а в схоплюванні того, що саме по собі або справді є. Оскільки наше питання завжди припускає розмежування на суб'єкт і об'єкт, а буття повинно виходити за межі суб'єкта й об'єкта або охоплювати те й інше, то питання про буття є одночасно питанням про того, хто запитує. Відповідь повинна показати нам буття в нерозривному зв'язку з тим,

що ми є самі; адже буття за допомогою сутності нашого буття має допускати можливість питання про нього й бути доступним цій запитальності до нього з таким питанням.

На питання щодо буття є ряд типових відповідей, іноді влучних, іноді зовсім неправильних. Спочатку буттям або основою всього суцього вважали предметність, що зустрічається у світі: матерію, просторові структури, картини світу. Буття є об'єктом.

Потім, навпаки, тим, із чого виходить буття, тим, що його створює, опредмечує, стали вважати суб'єктивне. Буття є породженням "Я".

Нарешті, буття, очищене від випадків матеріально визначеного, осмислюється як структури мислення (категорії), які дають можливість осягати буття тому, що вони самі містяться у самому бутті. У мисленні щодо буття стає безпосередньо достовірним, що буття є, не є, постає, існує, є щось, субстанція, причина й дія тощо. Буття є Логосом.

Незадоволеність кожною такою онтологією веде до усвідомлення своєрідності філософської переконаності буття.

1. Якщо те, що справді існує, не є предметом як об'єктом для суб'єкта, то воно недоступне для того типу пізнання, яке означає предметне знання чогось.

Однак оскільки все те, що постає для нас як предмет, змушує зрозуміти відмінність його наявності від самого по собі буття, то буття як явище вказує на справжнє буття, яке у ньому говорить і стає відчутним.

2. Якщо те, що справді існує, не є пережитим як об'єктом для одиничної свідомості, що споглядає, то воно недоступне і психологічному пізнанню.

Однак оскільки все пережите є присутністю буття, то спосіб існування в суб'єктивності є основним явищем буття; переживати й розуміти - обов'язкові акти для знаходження впевненості в бутті.

3. Якщо те, що справді існує, не є структурою мислення в категоріях, не Логосом, то воно недоступне і логічному пізнанню.

Але оскільки все, що є для нас, повинно увійти в спосіб мислення, то знання категорій - умова ясності філософствування.

Справжнє буття, що не є ні об'єктом, ні суб'єктом, а виявляє себе в цілісності розмежування на суб'єкт і об'єкт і повинно

наповнити категорії, щоб додати їм смисл і значення, ми назвали всеосяжним.

Тому питання, що, власне, є, повинно знайти відповідь за допомогою висвітлення модусів всеосяжного - світу й трансценденції - наявного буття, свідомості взагалі, духу, екзистенції. Але тому що в основі всіх цих способів лежить єдине, то в остаточному підсумку відповідь повинна говорити: справжнє буття є трансценденцією (або Богом), положенням, істинне розуміння якого містить у собі всю філософську віру й все філософськи визначене мислення, що знаходить тільки один шлях - у послідовності всіх способів всеосяжного.

Третє питання: Що є істина? Відповідь говорить: У кожному модусі всеосяжного, яке є ми, міститься своєрідний смисл, властивому буттю істини.

У наявному бутті знаходиться істина як безпосередність чуттєво наявного, як вітальна користь, як інстинкт, як практичне й те, що сприяє.

У свідомості взагалі істина постає як несуперечність предметно мислимого в загальних категоріях.

У духові істина постає як переконаність в ідеях.

В екзистенції - як справжня віра. Вірою називається усвідомлення екзистенції у співвіднесенні з трансценденцією.

Всяка істинність висловлюється в середовищі свідомості взагалі, яка, однак, дає при цьому лише форми правильності, тоді як джерело істини походить з інших модусів всеосяжного.

Четверте питання: Яким чином я знаю? Коли виникає сумнів, я шукаю обґрунтування. Я ставлю запитання щодо способу, за допомогою якого я знаю, щодо смислу і меж цього знання. Тоді стає зрозуміло, що кожна істина присутня в особливому способі мислення. Ці способи мислення пізнаються у вченні про категорії й про метод. Вони дають мені загальне уявлення про філософствування, опанувавши яке я не тільки знаю, але й знаю, яким чином і за допомогою чого я знаю.

Наші чотири питання ведуть до міркування, яке у своїх межах трансцендентує все пізнавання й світ у цілому таким чином, що ми переконуємося в явищності наявного буття, а тим самим і у всеосяжному, і відкриваємо царину віри. Це трансцендентуюче мислення є мисленням, що завдяки методу наукове за своїм

характером, а разом із тим через зникнення визначеного предмета інше, ніж наукове пізнання.

Таке міркування постає непереконливим для кожного, подібно до емпіричного й раціонального пізнання предметів, але переконливим для того, хто застосовує його, хто, трансцендентуючи в ньому все визначене, пізнає разом із визначеним і нескінченне. Рухаючись уздовж меж, воно змушене відчувати межу як межу; методично воно долає за допомогою категорій саме ці категорії, у незнанні воно виявляє новий спосіб безпредметного знання. Таке філософствування здійснює міркування, яке, щоправда, ще не відкриває змісту віри, але звільняє для нього простір.

Ясперс К. Философская вера // Смысл и назначение истории /К. Ясперс; пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – С.420-442.

Філософія: Хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2009. – 621с.

http://pidruchniki.com/1056112737667/filosofiya/karl_yaspers_1_883-1969

Мераб Константинович Мамардашвили

(1930–1990) – советский философ. Научную деятельность начинал в начале 1950-х годов в Москве. Был одним из основателей Московского логического (позднее методологического) кружка. Доктор философских наук (1968), профессор (1972). Прочитал множество лекций в различных университетах Советского Союза и зарубежных стран. В 1980 году переехал в Грузию, где работал в Институте философии и продолжал заниматься научной деятельностью, в основном в узком кругу друзей и единомышленников. Философствование Мераба Мамардашвили принято называть «сократическим», имея в виду не только его диалогичность, но и то, что он практически не оставил после себя письменного наследия. Сохранились магнитофонные записи лекций,

которые составляют основу его творческого наследия.

Введение в философию

Предисловие автора

*Глубокою покрыто тьмой, что в жизни нашей будет. Лишь
то сознанием дано, что делать в ней нам подобает.*

И. Кант

«Что Вы собственно имеете в виду, когда говорите, что занимаетесь философией?» – вот вопрос, и все, что последует ниже, будет своего рода объяснением с читателем по этому поводу. С одной предваряющей оговоркой: это лишь попытка передать путем рассуждения вслух некую манеру или угол зрения, своего рода устройство моего глаза, относительно видения вещей. Так как и его нельзя полностью воссоздать в читателе, просто взяв и «анатомически» представив вне себя, хотя он может вбирать при этом определенную совокупность содержаний и предметов мысли, называемых «философией» и вполне этим названием изъяснимых... раз ухвачен и прочно удерживается сам угол зрения.

То есть я хочу этим сказать, что философию нельзя определить и ввести в обиход просто определением или суммой сведений о какой-то области, этим определением выделенной. Ибо она принадлежит к таким предметам, природу которых мы все знаем, лишь мысля их сами, когда мы уже в философии. Попытка же их определить чаще всего их только затемняет, рассеивая нашу первоначальную интуитивную ясность.

Но зачем тогда чисто вербально описывать внутреннее убранство дома, если можно ввести в него за руку и показать? Тем более, что у нас есть такая рука, а именно – интуиция.

Допустим, что перед нами несколько текстов совершенно разной природы и характера – житейский, художественный, научный, философский, религиозный и так далее. Разумеется, мы безошибочно определим, какой из них философский. Слова

Сократа, Будды, тексты Платона или что-то из Августина мы не сомневаясь назовем философскими, не зная почему, на каком основании и каким образом. Потому что они резонируют в нас по уже проложенным колеям воображения и мысли, укладываясь во вполне определенное со-присутствие (это, а не иное) соответствующих слов, терминов, сюжетов, тем и так далее.

Следовательно, пока нас не спрашивают, мы знаем, что такое философия. И узнаем ее, когда она перед нами. Но стоит только спросить, а что же это такое и какими критериями мы пользовались, узнавая ее, как наверняка мы уже не знаем. И можем лишь запутаться в бесконечном и неразрешимом споре об этих критериях, определениях «законных» предметов философствования и так далее. Ведь в самом деле, каким образом, начав именно с определений, получить согласие и основание для принятия в философию, скажем, Будды или Августина, в которых так головоломно переплелись философская мысль и религиозная медитация? Но мы уже приняли – на уровне интуиции.

Поэтому можно (и нужно) опираться именно на нее, чтобы войти в живой, а затем – и в отвлеченный смысл философствования путем ее обнажения, экспликации и рационального высветления. Ибо речь идет об обращении к тому, что уже есть в каждом из нас, раз мы живы и жили, раз случалось и случается такое событие, как человек, личность. Что отнюдь не само собой разумеется и не выводится анализом какого-либо списка проблем, предметов и законов, которые заранее считались бы философскими (и, кстати, поэтому требовали бы доказательства).

Но если это так, раз речь изначально идет о таком событии, то нам полезнее, видимо, понимать саму его возможность в мире, чтобы понимать философские идеи и уметь ими пользоваться. Здесь и появляется интереснейшая завязка: наличие идей предполагает, что событие случилось, исполнилось, реализовалось, а в том, чтобы оно случилось реально, осуществилось, должны участвовать в свою очередь идеи как одно из условий возможности этого. То есть я предлагаю тем самым ориентироваться на такую, предварительно и независимо выделенную, сторону нашей обычной жизни, характеристика которой как раз и позволяла бы нам продвигаться в понимании и усвоении того, что такое философия. Поскольку корни ее совершенно явно ведут в тот способ, каким человек случается и

существует в мире в качестве человека, а не просто в качестве естественного – биологического и психического – существа.

Это «человеческое в человеке» есть совершенно особое явление: оно не рождается природой, не обеспечено в своей сущности и исполнении никаким естественным механизмом. И оно всегда лицо, а не вещь. Философия имеет самое непосредственное, прямое отношение к способу существования (или несуществования) этого «странного» явления. Ее с ним со-природность и объясняет в ней все (ее методы, темы, понятия). Как объясняет она и наше, особое, отношение к ней.

Я сказал: «определенный способ существования», «способ существования определенных явлений». Удерживая это в голове, скажем так: в составе космоса есть всякое – звезды, пыль, планеты, атомы, жизнь, искусственные предметы «второй природы», коллективные сообщества, следы их преемственности – все. о чем мы можем постепенно узнать и зафиксировать в языке (а узнав, естественно, и забыть). Но есть еще и другая категория явлений, внутренним элементом самого существования которых является с самого начала то, о действии чего можно и, главное, приходится говорить на специально создаваемом для этого языке (где даже «забыть» тоже является историей и судьбой).

Последняя фраза намеренно построена так, как если бы я сказал, что физика, например, это то, о чем говорят и чем занимаются физики. Ибо в каком-то смысле философия тавтологична: она занимается как бы сама собой – в двух регистрах. Один регистр – это тот элемент нашей жизни, который по содержанию своему и по природе наших усилий является философским. Поскольку философия не может складываться и реализовываться в качестве жизни сознательных существ в их человеческой полноте, если, наделенные сознанием, желаниями и чувствительностью, эти существа в какой-то момент не «профилософствовали». То есть не осуществили какой-то особый акт (или состояние), который оказывается различным и названным философским. И второй регистр – это философия как совокупность специальных теоретических понятий и категорий, как профессиональная техника и деятельность, с помощью которых нам удастся говорить об указанном элементе и развивать его и связанные с ним состояния, узнавая при этом и о том, как вообще

устроен человеческий мир. Назовем первый регистр «реальной философией», а второй – «философией учений и систем». Поэтому фраза и была построена так: то, о чем приходится говорить на особо изобретаемом для этого языке.

Иными словами, нечто уже есть и есть именно в истоках подлинно живого и значительного в нас, в действии человекообразующих и судьбоносных сил жизни: время, память и знание уже предположены. И тем самым уже дан и существует некоторый изначальный жизненный смысл любых философских построений, как бы далеко они не уносились от него (в том числе и в наших понятиях времени, памяти, знания, жизни). Но сама возможность и логика экспликации того, что уже выделено и «означено» смыслом, диктует нам особый, отвлеченный и связный язык (отличный как от обыденного, художественного или религиозно-мифологического языка, так и от языка позитивного знания). Хотя всегда остается соотношенность одного с другим. И она постоянно выполняется как внутри самой теоретической философии, в ее творческих актах, так и во всяком введении в нее.

Теперь легко понять, чего можно ожидать, когда мы встречаемся с философией. А соответственно – и с «Введением» в нее. Или – чего нельзя ожидать, какие ожидания и требования мы должны в себе блокировать, приостановить.

Когда нам читают лекции по физике, химии, ботанике. социологии или психологии, то мы вправе ожидать, что нам будет сообщена при этом какая-то система знаний и методов, и мы тем самым чему-то научимся. Но в данном случае у нас нет такого права, и мы не должны поддаваться соблазну этого ожидания. Философия не может никому сообщить никакой суммы и системы знаний, потому что она просто не содержит ее. не является ей.

Поэтому и учить ей нельзя, обучение философии напоминало бы в таком случае создание «деревянного железа». Ибо только мысля и упражняясь в способности независимо спрашивать и различать, человеку удастся открыть для себя философию, в том числе и смысл хрестоматийных ее образцов, которые, казалось бы, достаточно изучить и значит усвоить. Но, увы, это не так. «Прежде – жить, философствовать – потом», говорили древние. Это относится и к чтению давно существующих философских текстов. Хрестоматийные образцы должны рождаться заново читателем.

Приведенное выражение вовсе не означает поэтому какого-либо преимущества или большей реальности прямого практического испытания опыта, немедленного удовлетворения его позывов. по сравнению с отстраненным духовным трудом и его чисто мысленными «текстами». Как если бы, когда к вечеру закатится круг жизни, можно было, примостившись у камина, делиться удивительными богатствами пережитого, а на самом деле это были бы лишь анекдоты или пикантные подробности. Сова Минервы так никогда не вылетит в сумерки, а лишь болтливая сорока.

Следовательно, сначала – только из собственного опыта, до и независимо от каких-либо уже существующих слов, готовых задачек и указывающих стрелок мысли – в нас должны естественным и невербальным образом родиться определенного рода вопросы и состояния. Должно родиться движение души, которое есть поиск человеком ее же – по конкретнейшему и никому заранее не известному поводу. И нужно вслушаться в ее голос и постараться самому (а не понаслышке) различить заданные им вопросы.

Тогда это и есть свои вопросы, свои искания, свои цели. «Зрельш час» – это ангел каждой минуты и дневной ясности.

А то, что эти вопросы (при том, что можно о них не знать) оказываются именно философскими (ведь когда-то они стали ими!), есть проявление того факта, что философ и философия существуют.

Мераб Мамардашвили. Тбилиси, 1986 год.

Введение в философию.

Глава 1. Появление философии на фоне мифа

Я попытаюсь прочесть вам курс по истории философии так, чтобы это было одновременно и какой-то философией. При этом, не зная ни степени ваших знаний, ни того, что вам преподавали в течение пяти лет до меня. я, естественно, постараюсь не забыть об этом.

Итак, приступим к историко-философскому введению. Такое введение, разумеется, нельзя сделать без какого-то понимания самой философии – зачем она, и как это, вообще, случилось, что люди философствуют. В интуитивном смысле, то есть без особых

каких-то доказательств и объяснений, мы в общем-то узнаем философию тогда, когда она появилась. Даже не зная, что такое философия, узнаем, что вот это – философия. Хотя ответить на вопрос – что это такое? – не всегда можем.

Философия появилась в VI веке до новой эры, когда фактически одновременно в разных местах людьми с определенными именами были выполнены какие-то акты, которые и были названы философскими. Скажем, слова и тексты Гераклита, Фалеев, Парменида или Анаксагора, Анаксимандра, Анаксимена, Платона (это я уже приближаюсь к V–IV векам до новой эры). Но начало – в VI веке. И аналогичные акты, совершенные Буддой, мы тоже узнаем как философские, хотя это более сложно, потому что в данном случае примешивается появление религии. В Конфузии мы узнаем философа. Причем, появление всех этих философских акций в разных местах не было связано. Можно лишь сказать, что все они появляются на фоне предшествующих тысячелетий мифа.

Значит, мы знаем пока две вещи. Во-первых, что это философия, хотя не знаем, что такое философия, и, во-вторых, знаем, что она появляется на фоне мифологической традиции или мифологической истории. Повторяю, в случае философии перед нами некий самостоятельный акт мышления, в котором мы не чувствуем какой-либо ритуальной или священной окраски, не можем отнести ее к мифу и ритуалу, а относим к автономной теоретической мысли, называя эту мысль философией или мудростью, с феноменом которой всегда связано имя. А когда говорим о знаниях, которые заложены в мифе, то имен не называем, полагая, что это какие-то организованные способы поведения и знания человека – не практические, а скорее духовные. Мы ведь не говорим, кто их выдумал, кто помыслил; миф – это упакованная в образах и метафорах и мифических существах многотысячелетняя коллективная и безымянная традиция.

Следовательно, уже на уровне интуиции мы узнаем акт философствования как акт некой автономной, не ритуальной мысли, и одновременно знаем имя.

Второй шаг – имя. Кто? И оказывается – датируется. Философия в отличие от мифа уже датируется, она индивидуальна и датируема.

Но пока, повторяю, мы ничего не знаем о характере самой мысли. Мы знаем лишь, что слово «мудрость» в случае философствования – феномен самостоятельной мудрости, имеющей имя, которая не вырастает из традиции, хотя сама в свою очередь тоже способна породить традицию. Однажды возникнув, философия порождает свою традицию, и может даже оформляться в виде каких-то форм социального существования философа, так называемых школ. Скажем, был Сократ и его ученики, был Платон и появилась платоновская Академия, в случае Аристотеля – Лицей и так далее. Передача знания совершается при этом от учителя к ученику, от ученика к другим ученикам и так далее. Или, например, Будда. Вы знаете, что и сегодня существует буддийская община. Значит, возникают социальные формы, внутри которых в виде традиции существует уже не миф, не ритуал, а философия. То есть определенный тип размышления, определенный тип текста, передаваемого другим, комментируемого другими и составляющего их занятия и призвание.

Но пока перед нами, поскольку мы не знаем, что такое философия, просто тексты, которые что-то утверждают о мире. Фалес, например, говорил, что мир состоит из воды, для Гераклита первичным «веществом» мира является огонь и так далее. Все это некие абстрактные принципы, посредством которых люди понимают мир. Зацепимся, чтобы разобраться в том, что произошло и как появилась философская мысль, за слово «понимание».

Вот я сказал: «понимают мир», изобретая и формулируя тем самым какие-то принципы. Вода, огонь, атом, число. У пифагорейцев число – первичный принцип мира. Что это значит, что философия начинается с акта понимания мира? Означает ли это, что предшествующие образования сознания и культуры, называемые мифом, не есть способ понимания мира? Или, переверачивая вопрос, зададим его в несколько, может быть, странной форме: каким должен предстать перед нами мир, чтобы о нем надо было философствовать? Очевидно, когда мы говорим о философии или теории, или мысли, то говорим о чем-то, что является проблемой. Ведь это проблема: каков мир? Уточню свой вопрос: каким должен быть мир, чтобы о нем надо было философствовать? Пока, я думаю, непонятно, что я сказал. А я хочу сказать следующее – сама идея о том, – что может быть проблема

мира или сам мир может стать проблемой, есть исторический акт, историческое событие в том смысле слова, что это не само собой разумеется.

Что не само собой разумеется? Что мир вообще есть проблема. Поскольку, чтобы что-то стало проблемой, нечто должно быть непонятным. Так ведь? Если есть слово «Проблема», значит, имплицировано, что что-то непонятно. Или можно выразиться иначе. Выступление чего-то в непонятном виде есть историческое событие, а не существование, которое разумелось бы само собой. То есть нам сейчас кажется само собой разумеющимся, что вещи представляют для нас проблему. Но уверяю вас, что это не всегда было так. И сейчас вы поймете, что я имею в виду. Миф, ритуал и так далее отличаются от философии и науки тем, что мир мифа и ритуала есть такой мир, в котором нет непонятного, нет проблем. А когда появляются проблемы и непонятное появляются философия и наука. Значит, философия и наука, как это странно, есть способ внесения в мир непонятного. До философии мир понятен, потому что в мифе работают совершенно другие структуры сознания, на основе которых в мире воображаются существующими такие предметы, которые одновременно и указывают на его осмысленность. В мифе мир освоен, причем так, что фактически любое происходящее событие уже может быть вписано в тот сюжет и в те события и приключения мифических существ, о которых в нем рассказывается. Миф есть рассказ, в который умещаются человеком любые конкретные события; тогда они понятны и не представляют собой проблемы.

Но при этом мифические и религиозные фантазии, и я хочу это подчеркнуть, порождались не потому, что человек якобы стремился «заговорить» стихийные и грозные силы природы. Не из страха невежественного человека, который не знал законов физики. Наоборот, миф есть организация такого мира, в котором, что бы ни случилось, как раз все понятно и имело смысл. Вы скажете – метафорический. Да, конечно, метафорический, но это – смысл. Смысл, который делает для меня предметы понятными и близкими. Он вписывает их в систему моей жизни или в систему культуры. Миф ритуально близок человеку, потому что в ритуале он общается с незнакомыми, далекими и таинственными существами как близкими и родными, настолько близкими, что их волю, на

проявление их желаний можно подействовать актами ритуала, заклинания, актами магии.

Магический мир, как и мифический мир, есть мир освоенный, осмысленный, понятный. То есть события в этом мире, будь то землетрясение, гроза, войны или что угодно, осуществляются в воображении наблюдающего их человека так, что они являются носителями смысла. Если человек, например, понимает Зевса, то он понимает и молнию. Ибо Зевс – это существо, как и человек. Одно существо понимает человекоподобное существо, а именно – бога. И тогда все проявления неизвестных человеку сил в мире могут быть осмыслены путем приписывания их известному, доступному и понятному мифологическому образу. Только с одной разницей. Мифологическое существо способно на то, на что не способен человек. Следовательно, мифологические существа живут в каком-то особом пространстве. Они соединяют в себе то, что в человеке не может быть соединено. Например, жизнь и смерть. Для человека, когда есть жизнь, нет смерти, а когда наступает смерть, нет жизни. А в мифических существах это связано. Они или бессмертны, или, умирая, воскресают, перевоплощаясь в другие существа.

Или в мифе фигурируют, скажем, зооморфные и одновременно человекоподобные существа, которые созданы так, что, являясь носителями природных качеств, имея мускулы, нервы, чувствительность, в то же время обладают такими качествами, которых в природе нет, то есть сверхприродными. Но почему-то и эти существа играют важную роль в человеческой жизни, выражающуюся в том, что они могут ее организовывать. Почему-то посредством их человек придает своей жизни какой-то смысл, делает ее соизмеримой с самим собой. Ибо что такое понимание? Понимание есть в принципе нахождение меры между мной и тем, что я понимаю, соизмеримость. Ведь, если я сказал, что молния – знак божественного гнева, то я выполнил операцию соизмеримости. Молния – носитель смысла. Даже будучи божественным, смысл соразмерен моей способности понимания. В этом смысле я участник чего-то. Значит, миф – это мир соучастия, понимания вещей, предметов, сил. Почему же миф может выполнять подобную роль придания смысла человеческой жизни, когда человек

овладевает какими-то своими природными силами и определенным образом канализирует их?

Вот этот пункт пока не ясен. но зацепившись за него попробуем все же идти дальше, чтобы понять не только то, что предшествовало философии, но и саму философию. Не думайте, что я ухожу от предмета, поскольку перед этим говорил о мифе, а сейчас вдруг начинаю говорить о философии. Постепенно, как это бывает обычно во время судебной процедуры, когда адвокат задает вопросы, чтобы разобраться в сути дела, мы также по ходу дела разберемся в наших вопросах, свяжем их. Но прежде я сформулирую такой тезис: философия может быть пояснена одновременно с пояснением, что такое человек.

То есть непонятное и неясное я буду пояснять другим, столь же непонятным, поскольку мы не знаем ни того, ни другого: ни что такое философия, ни что такое человек, и, более того, нельзя дать и формального определения ни того, ни другого. И все же я попытаюсь постепенно одно непонятное объяснить другим непонятным. Возможно, взятые вместе, в каком-то движении мысли, они высветят что-то. И, возможно, благодаря этому мы продвинемся вперед и нам откроется прогалинка, какая – то светлая поляна. Имея в виду, что появление философии ч само ее содержание в качестве особого явления связано внутренне со спецификой феномена человека в природе.

Так в чем же состоит эта связь, способная прояснить нам появление философии на фоне мифа? Человек, на мой взгляд. – это существо, которое есть в той мере, в какой оно самосозидается какими-то средствами, не данными в самой природе. Или, другими словами, человек в том человеческом, что есть в нем, не природное существо, и в этом смысле он не произошел от обезьяны. Человек вообще не произошел ни из чего, что действует в природе в виде какого-то механизма, в том числе механизма эволюции. Хотя он четко выделен на фоне предметов, составляющих природу и космос, тем, что мы интуитивно называем в нем человеческим. Но это не может быть приписано по своему происхождению никаким механизмам ни в мире. ни в биологии, ни в самом человеке. Повторяю, человек есть существо, которое есть в той мере, в какой оно самосозидается.

Уже с самого начала мы имеем здесь, следовательно, разрыв, пропасть между культурой и природой. И скажу мимоходом (предваряя дальнейшее, к этому я еще вернусь), что миф – это тщательно разработанная система нейтрализации оппозиции «культура-природа». Мифические существа – мифичны, то есть реально их нет. Но это существа, способные на невозможное. В них нет названной оппозиции, поскольку они и природны, и культурны и сверхъестественны. Но это мимоходом. Вернусь к уже сказанному: человек не есть нечто, порождаемое природой в том смысле, – что нет такого основания в природе, которое самодействовало бы и порождало своим самодействием в человеке человеческое. Человеку не на что положиться вне самого себя. Нет гарантий, нет фундамента в природе для человеческих состояний. В этом смысле человек есть существо, висящее в пустоте, как бы случайное, не имеющее оснований. Вдумайтесь в свой опыт или в тот опыт, который зафиксирован в книгах, в историческом предании, то есть в том, что мы вообще знаем об истории и что нам завещано и передано.

Ну, например, от чего зависит такое человеческое состояние, как память, или такое переживание, как любовь, или привязанность к другим людям – к отцу, к матери, жене, к возлюбленной? Известно, что мы состоим из праха, из материи. Что в данном случае является прахом или материей? Материя это способность наших нервов раздражаться, оставаться в состоянии раздражения, способность удерживать какую-то интенсивность самих ощущений. Наш природный аппарат, наша психика живет по определенным природным законам, которые свидетельствуют, что у наших чувств есть порог чувствительности, и сами по себе (по законам природы) они не могут сохраняться, все неминуемо рассеивается, ибо есть к тому же и законы энтропии, которые действуют и на нашу память.

Все физические процессы – а психика тоже физический процесс – подвержены вырождению. Как говорят ученые, стохастические процессы массового разброса по прошествии определенного времени неминуемо вырождаются. То есть из порядка переходят в хаос. Скажем, мы почему-то возбудились, взволновались и само это волнение, может быть, прекрасно, но мы не можем в нем пребывать постоянно, так как это зависит от присущих нам природных качеств. Прodelайте такой мысленный

эксперимент. Вдумайтесь: вот если бы моя (или ваша) память о любимом брате или сестре зависела только от физической способности сохранять на определенном уровне саму эмоцию воспоминания, то ведь по законам природы она неизбежно должна распасться. Не говоря уже о том, что за определенный порог чувствительности я вообще не могу при этом выйти. И тем не менее я помню, могу сохранять привязанность.

Значит, феномен памяти не держится на сохранении лишь физических ее следов. По законам энтропии они рассеиваются. Или должны быть как-то закодированы. У животного, например, закодированы в инстинкте, в природном механизме, который работает вместо индивидуальных решений. Животному в этом смысле не нужно ничего решать. Вы знаете, что половая жизнь животных сезонно отрегулирована: в марте или еще в какие-то месяцы, не знаю (я не большой специалист в этой области), они вдруг вступают в какой-то ритм жизни, который регулируется вовсе не их выбором, не их переживаниями, а скажем так – абстрактной магией чисел. Причем эти вещи отрегулированы в пользу животного. Беременное животное не вступает в половое общение с особью другого пола по генетическому механизму жизни, а не потому, что оно знает, что этого не надо делать, что это вредно. То есть вредное и полезное заложено в самом механизме инстинкта. А у человека этого нет. Следовательно, то, что он может знать в качестве мудрого и полезного, он еще должен узнать. А если должен, то, естественно, что может и не узнать. Как биологическое существо, он в принципе способен отклониться от биологических законов, нарушить их, разумеется, себе во вред.

Тем самым я фактически говорю, что проблема истины (и мы это дальше увидим) выступает для нас только на фоне возможности не-истины. У животного же нет возможности не-истины, и поэтому нет проблемы истины. А у человека есть, потому что он в качестве некоего живого особого существа способен и к не-истине. Он вынужден устанавливать факты, они ему не даны. Например, все мы знаем, чем мужчина отличается от женщины, но задумывались ли вы, что это значит? Вот я сказал – знаем: здесь есть слово «знание», и оно кажется чисто формальным. Просто слово, прилепленное к какому-то факту. Но я хочу обратить ваше внимание на то, что животное действительно не знает разницу

между полами. Это дано в генетически заданном механизме инстинктов. А человек знает в том смысле, что он это устанавливает. Скажем, сам факт так называемых сексуальных отклонений (причем очень часто даже не известно, что это значит, но возьмем его условно) говорит о том, что он нам не дан – он устанавливается. Повторяю, факт сексуальной амбивалентности (так называемые извращения), казалось бы, ясно говорит об этом. Но ребенок должен сам узнать о различии полов ценой сложной работы, работы фантазмов, работы построения; ребенок строит теории, проясняя для себя разницу между «пустотой» и «заполненностью» (я имею в виду различие половых органов простите меня за прозаизм), и только потом, с помощью «теорий» устанавливает, что в этом действительно есть разница.

Память человеку не дана. Ее не было бы, если она зависела от природного материала: от нашей физической способности удерживать ее во времени. Не можем – рассеиваемся. И тогда. вдруг понимаем. Что мы понимаем? Что миф, например, есть способ внесения и удержания во времени порядка того, что без мифа было бы хаосом. То есть миф есть способ организации и конструирования человеческих сил или самого человека, а не представление о мире – правильное или неправильное. Это мы сейчас так его воспринимав, потому что живем в рамках субъектно-объектного различения мира, в результате чего он предстает перед нами как предмет, который мы должны познавать. А на самом деле незнание нами чего-то в мире есть исторический факт, а не естественный, само собой разумеющийся. Миф не представление, а восполнение и созидание человеком себя в бытии, в котором для него нет природных оснований. И поэтому на месте отсутствующих оснований и появляются определенные «машины» культуры, называемые мифом. Ритуал есть способ введения человека в состояние, которое не длится природным образом.

Сошлюсь на пример, который я уже как-то приводил, участвуя в одной из дискуссий. Это часть моей биографии, мое переживание, относящееся к детству, когда я жил в грузинской деревне, где мне приходилось часто наблюдать выполнение ритуала оплакивания умершего. Вы знаете, что дети куда большие ригористы, чем взрослые, и очень абстрактные существа. Мы сначала абстрактны, а потом конкретны, а не наоборот. И уверяю

вас, что абстрактнее всего мыслят дети. Они наиболее ригористичны.

Так вот, пример следующий: плакальщицы ведут определенную мелодию и самим характером этой мелодии, способом выкриков и пения приводят окружающих в почти экстатическое, истерическое состояние, то есть к какому-то пароксизму ощущений. Это профессионалы, не имеющие никакого отношения к конкретной смерти. «Раскачивая» переживание, сами они явно не переживают. Потому что если бы переживали, то не могли бы выполнить то, что нужно. А мне это казалось лицемерием, бессмысленной выдумкой. И только повзрослев, я стал понимать, что есть в этом все же какой-то смысл, потому что уже сама по себе экзальтация чувств переводит участника ситуации в лоно действия культурной памяти, культурного механизма. Ибо без этого человек не мог бы оставаться в состоянии переживания. Ну огорчился – умер кто-то, и что потом? – по природе – забыл, конечно. Как говорил один наш толковый лингвист Кнорозов (он хороший образ сформулировал) – петух не помнит о тревоге, которая была вчера. А она ведь была – он кричал, трепыхал крыльями и всякое такое, был в экстазе и – не помнит. Так и человек, уверяю вас, тоже не помнил бы. То есть не мог бы пребывать во времени и определенном состоянии памяти (в данном случае я о памяти говорю), если бы не было другого подспорья.

Следовательно, мы понимаем теперь, для чего люди занимаются ритуалами. Ритуалы всхлестывают нашу чувствительность, переводя ее в бытие культурной памяти, и благодаря этому живут человеческие чувства или то, что мы называем в человеке человеческим. Ибо сами по себе они не существуют, не делятся, их деление обусловлено наличием мифа, ритуала и пр. Человек есть искусственное существо, рождаемое не природой, а саморождаемое через культурно изобретенные устройства, такие как ритуалы, мифы, магия и так далее, которые не есть представления о мире. Не являются теорией мира, а есть способ конструирования человека из природного, биологического материала. Хотя одновременно человек состоит из праха, но не в том смысле, что мы умрем. Нет, прахом в данном случае я называю вот то, как устроены наши нервы, способность что-то помнить или не помнить, возбуждаться или не возбуждаться, наши силовые

проявления. Человеческое же на всем этом держаться не может. Что же такое человеческое? – То, что мы интуитивно узнаем в себе как человеческое. Человечно любить отца и мать. В то время как животные, кошка, например, как известно, вообще никого не любит, ни к кому не привязана. Она помнит дом, и только кажется, что полна человекоподобных состояний и ощущений.

Значит, я резюмирую: есть какие-то способы внесения порядка в нечто, что само по себе, по законам природы, порядком не обладает, а было бы хаосом. Но эти способы внесения порядка в мир и в биологические состояния суть одновременно способ конструирования и воспроизводства человеческого существа как такового, в его специфике. А его специфика заключается в том, чтобы это нечто работало и производило соответствующий эффект. Ведь я сказал, что у животных есть механизм, который сам по себе регулирует их половую жизнь в определенное время года и в выгодных для вида формах. Это как бы мудрость эволюции, закодированная в самодействующем механизме. А человеку в этом смысле не на что положиться, нет этого. Ничто и никто за него не обеспечит полезного эффекта.

Итак, мы сделали несколько шагов и стоим на пороге определения, которое можно дать философии, как ни странно. Я описал вам некий культурный котел, в котором человек варится, и в этом котле продуцируется нечто, природой не порожаемое. И котел этот тоже человеческое изобретение. Мифы, ритуалы, символы изобретены человеком. Только упаковано все это в многотысячелетнюю историю, и «раскрутить» ее почти что невозможно. Есть какая-то неизменная, на многие века и тысячелетия вглубь уходящая безымянная масса мифа. Но какие-то свойства ее все же можно описать и понять. Допустим, мы описали какие-то свойства (я назвал это котлом) и поняли, зачем это. Что это особая какая-то упорядоченность или порядок, на котором могут быть основаны человеческие состояния, сам феномен человека, хотя порядок при этом не есть акт природы. Ибо актом природы произведем бы только хаос, возник бы во времени хаос и распад. Поэтому, кстати, такие явления, как смерть, и стали синонимом или метафорой хаоса, распада, как и само время в мифе тоже стало метафорой распада и хаоса.

То есть мы уже понимаем, что нечто человеческое появляется в той мере, в какой устанавливается связь с чем-то вневременным. Так как само по себе время несет хаос и распад. А если есть человек, то есть и какая-то упорядоченность. Например, память и привязанность к кому-то есть разновидность порядка, воспроизводящегося над неупорядоченной жизнью. Нечто неупорядоченное со стороны природы, и упорядоченность с какой-то другой стороны. И я назвал эту сторону, но обратите внимание, как медленно я менял термины. До этого я не пользовался термином «вневременное», а сейчас использовал его. Значит – какая-то связь с вневременным, и эта связь конструктивна по отношению к человеку. Она не есть просто представление о вневременном, а какая-то конструктивная связь, чтобы человек раздался.

Следовательно, мы поняли две вещи. Что из хаоса человек рождается через какую-то соотнесенность с вневременным. А что такое вневременное? Очевидно, воспользуемся другим словом, это – сверхприродное. Время природно, а вневременное будет сверхприродно. А что такое сверхприродное? Это сверхъестественное, так ведь? Значит, существует какая-то фундаментальная связь человеческого феномена со сверхприродным или сверхъестественным, или вневременным, существенная для самого человека. Чтобы человек был – нужно с чем-то соотнестись, не в природе лежащем, а обладающим определенными сверхъестественными свойствами. Поэтому, кстати, мифические существа сверхъестественны в обыденном смысле слова. Это, казалось бы, человеческие существа и в то же время они способны на сверхъестественное. Например, они живут вечно, перевоплощаются, вызывают молнию и гром, что воспринимается человеком как проявление гнева и так далее. Следовательно, к чему мы пришли? Мы пришли к тому, что можно выразить и иначе. Скажем так: человек от Бога.

Поскольку я изложил вам по сути теорию божественного происхождения человека. Не природного – а божественного происхождения. Или, другими словами, я сказал фактически, что люди изобрели символы. Бог есть символ. Символ чего? В каком смысле слова? Символ есть иносказание того, что я перед этим описал без символа. Всякий символ есть не утверждение, а иносказание. Но раз иносказание совершено, человек может

соотноситься с самим символом, не эксплицируя и не восстанавливая все то, что в нем упаковано. Поэтому я и могу сказать: мы от Бога. И все в общем ясно, если при этом еще разработать разные технические процедуры этого соотнесения себя с Богом, на чем основана наша мораль. Ведь мы только что установили, что мораль на природа не может быть основана. Естественнее – забыть, а культура – помнит. По природе я забуду... но помню. Следовательно, моя память есть не что иное в этом случае, как нравственная, этическая связь между мной и предками. На чем она основана? На чем-то вневременном.

Моральные нормы, которые действительно регулируют человеческое общение, имеют под собой божественное основание. То есть могут быть религиозно обоснованы, и поэтому чаще всего мораль всегда и выводилась из религии. Религия, первичная религиозная связь и была как раз тем «котлом», в котором вываривались и вырабатывались связующие людей моральные нормы. В том числе и юридические или государственные связи. Все эти способы упорядочивания, вопреки хаосу, соотносились с некоей не природной или над природой лежащей основой.

И тем самым мы стоим на пороге философии. Теперь я могу сформулировать вам основной вопрос философии. Очевидно, знакомый вам оборот, но формулировка его будет совсем другая. С акта задавания этого вопроса и датируется рождение философии и мысли – не мифа, не ритуала, а именно мысли. Вопрос следующий: почему в мире есть нечто, а не – ничто. Кстати, этот вопрос фигурирует и в академических формулировках, скажем, в античной философии. Я имею в виду тексты. Но пока я текстами не пользуюсь, иду по смыслу. Так вот, повторяю: почему есть нечто, а не ничто. Иди переформулируем немного этот вопрос: почему вообще в мире существует порядок или хоть что-то упорядоченное, а не – хаос. Тем самым это и будет определением философии, которое содержится или подразумевается в этом слове, потому что философия – это любовь к мудрости. Употребляя слово «мудрость», греки обязательно соединяли его со словом «удивление», считая, что любовь к мудрости, или философы – рождается из удивления. Только слово «удивление» нельзя воспринимать в бытовом, психологическом смысле, на уровне обыденного языка: что вот я удивился чему-то. Это удивление другого рода. И с него

действительно начинается философия. Это не просто способность удивляться, а способность понять, чему мы удивляемся, когда говорим о философии. То есть тому, как я сказал, что есть нечто, а не ничто. В каком смысле это удивление? В том, что должно, казалось бы, быть ничто, а есть нечто.

Философия начинается с удивления, и это настоящее удивление не тому, что чего-то нет. Скажем, нет справедливости, нет мира, нет любви, нет чести, нет совести и так далее. Не этому удивляется философ. Философ удивляется тому, что вообще что-то есть. Ведь удивительно, что есть хоть где-то, хоть когда-то, хоть у кого-то, например, совесть. Удивляет не ее отсутствие, а то, что она есть. Не отсутствие чести удивительно, а то, что она есть. Или не отсутствие морали. То есть удивительно то, что есть нечто. Что под этим понимается? – Порядок. Нечто упорядоченное. Удивительно, что есть нечто, а не хаос. Потому что должен был бы быть хаос.

Но я сейчас сокращаю свою речь и заменяю все это символом «божественное», – вот все то, что я сказал отнюдь не в религиозных терминах. Когда я говорю – «Бог», то это философский Бог (это определенный «воляпюк» в философии, а не религиозная проповедь).

Итак, какое бы ни было основание – сверхъестественное, вневременное и так далее – мы символом зафиксировали факт нашей принадлежности (в той мере, в какой мы люди) к вневременному и божественному. Как бы то ни было, мыслью ведь все равно материальна, природна. Посмотрите, как устроен мир, и древние так смотрели. Вот есть островки космоса, а человек бессмысленно воюет, предает, убивает, умирает. Не может собрать свою жизнь, вообще не понимает ничего. Варвар, одичал. Это хаос. Удивительно, что что-то есть? Ведь вообще ничего не должно было бы быть, потому что человек есть человек. Природа! А все-таки что-то есть. Вот откуда начинается мысль. Она в мифе – что-то само собой разумелось и делалось через формальные знаковые механизмы культуры. Но проследить, каким образом сама мысль о том, что это гак, стала орудием теории и философствования, очень трудно. И даже если бы я попытался это выполнить, это ввело бы меня в очень сложное рассуждение, которое невозможно было бы удержать на слух. Поэтому я оставляю это в стороне и беру просто как факт. Просто датирую, что философия или мысль появляется с

задавания одного вопроса: почему, собственно, есть нечто, а не — ничто. Удивительно, повторяю, не то, что люди бессовестны, так должно быть, а вот — совесть — удивительно!

Это и есть первый основной и последний вопрос философии. Все остальное организуется вокруг него. Теперь, я надеюсь, вы понимаете, что, говоря о философии, мы имеем дело с самой мыслью, с работой мысли, что ей выполняется нечто, без чего человека не было бы. То есть философия тоже оказывается способом его самосозидания. Это одно из орудий самоконструирования человеческого существа в его личностном аспекте.

Скажем, фраза Сократа, которая якобы принадлежала и дельфийскому оракулу, гласит: познай самого себя. Разумеется, это не значит — познай свои свойства, каков ты есть, к чему склонен, к чему не склонен и так далее в эмпирическом, психологическом смысле слова. Отнюдь. Познай самого себя на самом деле означает, что звезды, например, мы можем тоже, конечно, познавать, но это очень далеко от нас. И поэтому то же самое, столь же существенное, что вытекает из познания звезд, можно извлечь, углубившись в близкое, в себя. В каком смысле? В том, что мы можем стать людьми. Ведь это невозможно — быть человеком, а бывает.

Или, например, нам доступен, близок феномен совести. Давайте углубимся в него, заглянем в себя — и через это, уверен, откроем основания человеческого бытия, потому что узнавая, мы будем отвечать на вопрос, почему есть нечто, а не ничто. Почему среди хаоса иногда бывают все-таки какие-то космосы, то есть островки порядка. Под космосом мы понимаем обычно всю необъятную Вселенную, а в действительности, и в языке, и в греческой философской традиции космосом называлась любая маленькая «фитюлька» (космос не обязательно большой), если она органично устроена и содержит в себе всю свою упорядоченность.

Так вот. человек есть микрокосмос, углубляясь в который, мы можем, войдя в маленькое, где-то, на каком-то уровне вынырнуть и в большое. Поскольку основания «нечто» в каждом человеке не эмпирические, не природные, а, как я сказал — вневременные, соотнесенные с божественным. Потом в философии это назовут разными терминами, в том числе появится и кантовский термин трансцендентальное. Это и будет первым актом

философствования, предполагающим определенного рода технику. Философия потому и важна, что она имеет какое-то отношение не просто к нашим представлениям о мире, а глубокую связь с самим фактом существования человека. Поскольку если философия есть изобретенное средство человеческого самосозидания, то тем самым предполагается, что есть и какая-то техника, потому что если что-то делается, то делается, конечно, с помощью техники. Какая же это техника?

Сейчас нам пока важно первое свойство этой техники. Первая ее характеристика, которая потом будет повторяться все время в истории философии, в ее содержании как таковой. Давайте задумаемся в тот путь, который мы уже проделали в течение сегодняшней беседы. Я сказал, что природа нам не дает чего-то. И на это место не-данности чего-то мы должны суметь подставить или ввести некое неприродное основание, и оно будет порождать в нас человеческий эффект. Думаемся, что же здесь происходит? Было ритуальное пение, экстаз, шаманство. Шаман – вы знаете – он танцует и уходит в себя, а потом, после какого-то путешествия возвращается с какой-то истиной или предсказанием, предвидением. Но это все милые детали, а нам важен смысл. А смысл был такой, что фактически первые философы поняли, что здесь, по отношению к природным силам человека, его способности испытывать определенные чувства, помнить что-то, и так далее, происходит то, что они называли трансцендированием.

Что такое трансцендирование? Это выход человека за данную ему стихийно и натурально ситуацию, за его природные качества. Причем такой выход, чтобы, обретя эту трансцендирующую позицию, можно было бы овладеть чем-то в себе. То есть установить какой-то порядок.

М. К. Мамардашвили. Введение в философию. – М.: 1996.
[Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий. URL:
<http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5501>

Філософія науки та філософія медицини

План:

1. Сучасна філософія науки і медицини: основні функції та структура.
2. Історія взаємодії філософії, науки й медицини.
3. Теоретизація науки і медицини, проблема предмета медичної діяльності.
4. Медицина в сучасній цивілізації: філософія техніки і медицина.
5. Медицина та філософія науки в XXI столітті: сучасна методологія науки.

Ключові слова: рефлексія, філософія науки, філософія медицини, переднаука, синкретизм, натурфілософія, позитивізм, методологія, об'єкт медицини, предмет медицини, біологічне, соціальне, детермінізм, системотехніка.

1. Сучасна філософія науки і медицини: основні функції та структура

Сучасне суспільство у своїй життєдіяльності значною мірою залежить від успіхів науки. У сфері охорони здоров'я суспільство XXI століття представлене потужними науковими інститутами, розвиненою системою практичної медицини, розгорнутими структурами медичної і фармацевтичної промисловості. У клініках нікого не дивують прилади та устаткування, дія яких заснована на лазерній та комп'ютерній техніці, магнітних і ядерних резонаторах, ультразвуковій локації, тонкій органічній і неорганічній хімії, електроніці п'ятого покоління тощо. У наших квартирах відслідковувати й підтримувати здоров'я допомагають побутова медична техніка і прилади. Але використання настільки потужного, навіть у порівнянні з початком XX століття, науково-технічного потенціалу можливе лише за умови відповідного рівня медичної науки, її теоретичної та прикладної складових.

Усі ці досягнення людства пов'язані з розвитком науки і обумовлені науковими відкриттями. Медицина як сфера науки і практичної діяльності, що слугує збереженню і підтриманню здоров'я людини, не є винятком і не може обійтися без застосування основних структур і принципів сучасного наукового

знання. Розвиток медицини ХХІ сторіччя має такі складові: високий рівень практичної медицини, високий рівень медичної науки, найважливішою ознакою яких є високий рівень теоретичного мислення.

Закономірно, що наука стала однією з найвищих цінностей цивілізаційного розвитку, який стимулював широке застосування в людській діяльності наукових знань.

Величезний вплив науки на життя й діяльність людей змушує суспільство приділяти значну увагу самій науці, робити її предметом особливого вивчення. Не дивно, що раціональне осмислення науки привело до виникнення особливої дисципліни – філософії науки, що сформувалася в ХХ столітті на перетині трьох сфер: самої науки, її історії та філософії. Хоча сам термін уперше з'явився у ХІХ столітті (К. Дюринг).

При цьому філософія науки перетворюється на внутрішню рефлексію (від лат. *reflexio* – погляд назад, тобто осмислення й усвідомлення форм і передумов самого знання, аналіз його змісту, методів, внутрішніх структур, категоріальних засад) усієї системи наукового знання. До тих пір переважала зовнішня рефлексія: взаємозв'язок філософії та науки на етапах переднауки і власне становлення й розвитку науки – тобто методологія науки.

Цілісність системи наукового знання розкривається й у тому, що практично водночас із формуванням філософії науки, як спеціального освоєння дійсності, виникає і її складова частина – філософія медицини. Необхідна рефлексія наукового знання взагалі й медичного знання зокрема припускає постановку низки загальних питань: що таке наука; у чому полягає специфіка наукового знання й методів науки; як розвивається наука і як вона отримує свої результати. Таким чином, філософія науки, а отже й філософія медицини, – це не особливий філософський напрям, що стоїть над чи поза наукою, і не філософські проблеми природничих, суспільних або медико-біологічних наук, а вивчення науки як пізнавальної діяльності в її цілісності, системності, в історичному розвитку. Робимо висновок: філософія медицини – це вивчення медицини як сфери науки і практичної діяльності зі збереження та підтримання здоров'я людини в її цілісності, системності та історичному розвитку.

Часом філософію науки називають методологією наукового пізнання, бажаючи підкреслити її увагу до методів науки. Іноді філософія науки включається в наукознавство – сукупність дисциплін, що досліджують ті або інші сторони науки.

Співвідношення філософії науки з близькими до неї галузями наукознавства й наукометрії іноді тлумачиться на користь ототожнення останніх або принаймні як щось доволі близьке до наукознавства, чи дисципліна, що включає у себе історію й соціологію науки. Однак таке ототожнення неправомірне. Соціологія науки досліджує взаємовідносини науки як соціального інституту із соціальною структурою суспільства, типологію поведінки вчених у різних соціальних системах, взаємодію формальних і професійних неформальних співтовариств науковців, динаміку їхніх групових взаємодій, а також конкретні соціокультурні умови розвитку науки в різних типах суспільного устрою. А наукознавство вивчає загальні закономірності розвитку й функціонування науки, воно, зазвичай, тяжіє до описового характеру. Наукознавство як спеціальна дисципліна склалася у 60-ті рр. XX століття. У загальному розумінні наукознавче дослідження можна визначити як розробку теоретичних засад політичного й державного регулювання науки, вироблення рекомендацій з підвищення ефективності наукової діяльності, принципів організації, планування й керування науковим дослідженням. Можна натрапити й на позицію, коли весь комплекс наук про науку називають наукознавством. Тоді наукознавству надається дуже широкий і загальний зміст, і воно неминуче стає міждисциплінарним дослідженням, виступаючи як конгломерат дисциплін.

П. В. Копнін свого часу справедливо зазначав, що наукознавство не можна розглядати як самостійну комплексну науку, тому що будь-яка наука повинна мати певну загальну теорію, єдиний метод, проблематику або щонайменше певний набір загальних методів і проблем. Наукознавство, вважає П. В. Копнін, не володіє якоюсь загальною теорією або набором теорій. Часом з поля зору наукознавства випадають власне філософські проблеми науки.

У визначенні центральної проблеми філософії науки існують певні різночитання. На думку відомого філософа науки Ф.

Франка, «центральною проблемою філософії науки є питання про те, як ми переходимо від тверджень повсякденного здорового глузду до загальних наукових принципів». К. Поппер вважав, що центральна проблема філософії знання, починаючи з епохи реформації, полягала в тому, як можливо розтлумачити або оцінити далекосяжне твердження, що йде від конкуруючих теорій або вірувань. Напевно, коло проблем філософії науки досить широке, до нього можна віднести питання типу: чи детермінуються загальні положення науки однозначно або той самий комплекс дослідних даних може породити різні загальні положення? Як відрізнити наукове від ненаукового? Які критерії науковості й чи можливе обґрунтування науковості отриманих знань? Як ми знаходимо підстави, за якими віримо, що одна теорія краща за іншу? У чому полягає логіка наукового знання? Які моделі його розвитку? Всі ці й багато інших питань органічно вплетені у тканину філософських міркувань пронауку. Більше того, вони постають із центральної проблеми філософії науки – проблеми розвитку наукового знання.

По-різному оцінюють дослідники й місце філософії науки. Деякі автори бачать у цій дисципліні тип філософування, що будує висновки виключно на результатах і методах науки (Р. Карнап, М. Бунге). Інші вбачають у філософії науки середню ланку між природничим і гуманітарним знанням (Ф. Франк). Треті пов'язують із філософією науки завдання методологічного аналізу наукового знання (І. Лакатос). Існують також крайні позиції, що розглядають філософію науки як ідеологічну спекуляцію на науці, шкідливу для науки й суспільства (П. Фейєрабенд).

Досить цікава типологія уявлень про природу філософії науки запропонована Дж. Лоузі: філософія науки є світоглядом, що сумісний з науковими теоріями і ґрунтується на них; вона пов'язана з виявленням передумов наукового мислення й діяльності; припускає експлікацію (від лат. *explication* – роз'яснення, розгортання) понять і теорій науки; філософія науки – метанаукова методологія, що визначає, чим наукове мислення відрізняється від ненаукового, до яких методів повинні вдаватися вчені у своїх дослідженнях, які необхідні умови коректності наукового пояснення, у чому полягає когнітивний (пізнавальний) статус наукових законів.

До переліченої типології можна додати ще одну дуже важливу особливість: філософію науки слід розуміти насамперед як сферу, у межах якої пропонуються, вивчаються й порівнюються моделі розвитку науки.

Узагальнення існуючих підходів до розуміння суті й функцій філософії науки дозволяє виділити ряд позицій:

- філософія науки є концептом загальнонаукової картини світу, що сумісна з основними науковими теоріями;
- є виявленням передумов наукового мислення;
- здійснює аналіз і пояснення понять науки;
- виступає як загальна методологія пізнання, розуміння й пояснення наукових знань;
- є з'ясуванням соціальної детермінації існування й розвитку науки як соціального інституту;
- здійснює виявлення раціональної та соціальної складових у природі людини як суб'єкта, об'єкта і предмета наукової діяльності.

Узагальнюючи дослідження в цій галузі, В. С. Стюпін вважає, що предметом філософії науки є загальні закономірності й тенденції наукового пізнання як особливої діяльності з виробництва наукових знань, взятих у їх історичному розвитку і розглянутих у соціокультурному контексті, що історично змінюється.

При цьому необхідно уточнити: сучасну філософію науки цікавить сам процес наукового пізнання, що включає філософську рефлексію наукового знання, наукових методів і теорій та формування філософських і наукових парадигм, наукових традицій як методологічної й світоглядної основи розвитку науки.

Розглядаючи структуру філософії науки й філософії медицини, Ю. М. Хрустальов і Г. І. Царегородцев виділяють у філософії науки (а отже й у філософії медицини) п'ять складових:

- метафізичну структуру; науково-дослідну ідеологію й політику;
- передумови (підстави) наукового знання;
- пояснення понять і теорій; демаркацію між наукою та ненаукою.

При цьому, за філософією науки (отже й за філософією медицини) зберігаються такі найважливіші завдання – з'ясування

суті механізму взаємин філософії та науки, вивчення філософських проблем прикладних наук і наукових теорій, включаючи медичні.

2. Історія взаємодії філософії, науки й медицини

Філософія медицини, у загальному контексті розвитку філософії науки, має свою передісторію та історію. Закономірно, що цей процес прямо пов'язаний з історією розвитку наукового знання. Загальновизнано, що розвиток наукового знання проходить два основних етапи, які відповідні двом різним методам побудови знань і двом формам прогнозування результатів діяльності. Перша стадія характеризує науку, що зароджується (переднауку), друга – науку у власному розумінні слова.

Наука, що зароджується, вивчає переважно ті речі й способи їхньої зміни, з якими людина часто зустрічалась у виробництві й повсякденному житті. Вона прагнула побудувати моделі певних змін для того, щоб передбачати результати практичних дій. Першою й необхідною передумовою для цього було вивчення речей, їхніх властивостей і відносин, виділених самою практикою. Ці речі, властивості й відносини фіксувалися в пізнанні у формі ідеальних об'єктів, якими мислення починало оперувати як специфічними предметами, що заміщають об'єкти реального світу. Ця діяльність мислення формувалася на базі практики і являла собою ідеалізовану схему практичних перетворень матеріальних предметів.

Поєднуючи ідеальні об'єкти з відповідними операціями щодо перетворення, переднаука будувала таким шляхом схему тих змін предметів, які могли бути здійснені у виробництві даної історичної епохи. Так, наприклад, аналізуючи давньоєгипетські таблиці додавання й віднімання цілих чисел, неважко встановити, що представлені у них знання утворюють типову схему практичних перетворень, здійснюваних над предметними сукупностями.

Етап переднауки видається доволі тривалим. Так, для медицини він, очевидно, починався у Давньому Єгипті і пройшов два етапи. Перший – період цілісного відображення світу в рамках єдиного синкретичного знання. Це первісна нерозчленованість (синкретизм) світоглядного (філософського) медичного та інших первісних форм донаукового знання за вже чітко вираженої

специфічності медичної практики. Певно, цей період завершився для медицини в часи діяльності Гіппократа (V–IV ст. до н. е.) Власне, медицина як особливий, окремий вид пізнання ще не виділялася, хоча, як відомо, вже мала незаперечні досягнення в лікуванні різних хвороб.

Другий етап позначений розмежуванням філософського та медичного знання, а тому вже можна говорити про їх взаємодію. Механізми тісної взаємодії філософії з медициною сформувалися досить давно. Визнаний «батько медицини» Гіппократ стверджував: «Медицина настільки ж мало може обходитися без загальних істин філософії, як остання – без медичних фактів, які нею надаються». У сучасній літературі виділяють, здавалося б, протилежну позицію, що веде свій початок, за словами Цельса (I ст. до н. е.), від того ж Гіппократа, який першим відокремив медицину від філософії. Самому Парацельсу належить вислів, що філософія є «необхідною всім для розуму, але марною для тіла». Характеризуючи ці дві протилежні позиції щодо оцінки взаємодії філософії та медицини, варто звернути увагу на ту єдину підставу, яка їх породила. А це має бути суперечність, що закладена у самому процесі розвитку наукового знання взагалі. Суперечністю, яка лежить в основі цієї проблеми, є єдність і боротьба двох тенденцій процесу розвитку науки: диференціація та інтеграція практичної і наукової діяльності, тобто у міру диференціації практичної й наукової діяльності інтеграційні процеси виступають в оновлюваній формі. Власне, час Гіппократа і є тим осьовим часом переходу від синкретизму до взаємодії філософії та медицини.

У свою чергу, цей етап включає два великих періоди. Період створення натурфілософських концепцій медицини, коли відбувається виокремлення із цілісної філософської діяльності медицини – як самостійної форми, заснованої на особливій практичній діяльності. При цьому філософія виступає підґрунтям (світоглядним, методологічним), що пов'язує розрізнені фрагменти медичного знання в систему і включає їх у світоглядну цілісність.

Перший період розвитку взаємозв'язку філософії й медицини, що безпосередньо передує XX століттю, за філософською термінологією, слід визначити як позитивістський. Ця форма взаємозв'язку виникає в рамках натурфілософських концепцій початку XIX сторіччя у зв'язку з нагромадженням

емпіричного та теоретичного медичного знання і виникненням потреби в побудові загальної медичної теорії. Звідси – відомі нам визначення патології, патологічної фізіології як філософії медицини. Наприклад, Ф. Г. Гартман (1828) заявляв, що «загальна патологія – алгебра медицини, її філософія».

Оскільки теоретична медицина піднімається до рівня рефлексії медичної діяльності взагалі, виникає ілюзія, що вона стає сама собі філософією. Прихильники цієї позиції беруть як даність (апріорну) існуючий методологічний апарат і цілісність культури й світогляду. Вони фактично визначають вид практичної та наукової діяльності, якими вони зайняті, центром світогляду. Тому робилися спроби переносити рефлексію медичних теорій і медичної діяльності загалом на світ людини (З. Фрейд, Г. Сельє та ін.).

Реальними підставами для таких форм орієнтації є те, що лікар у своїй практичній діяльності робить конкретну справу. Використання ним загальних філософських методів, форм мислення та пізнання не вимагає усвідомлення їхньої природи і проблем. Але позитивістський період вирішує важливе завдання – він починає систематизувати зовнішню рефлексію наукового знання й готує методологічне підґрунтя для переходу до внутрішньої рефлексії.

У європейському цивілізаційному процесі перехід від етапу переднауки до етапу розвитку власне наукового знання пов'язаний з тим, що відбувається перехід до принципово нового способу побудови знань.

Старий спосіб побудови знань шляхом абстрагування й схематизації предметних відносин наявної практики у рамках натурфілософського підходу забезпечував передбачення її результатів у межах уже сформованих способів практичного освоєння світу. Однак у міру розвитку пізнання й практики поряд із згаданим способом у науці формується новий спосіб побудови знань. Він знаменує перехід до власне наукового дослідження предметних зв'язків світу. Якщо на етапі переднауки як первинні ідеальні об'єкти, так і їхні відносини (відповідно – зміст основних термінів мови й правила оперування ними) виводилися безпосередньо з практики й лише потім всередині створеної системи знання (мови) формувалися нові ідеальні об'єкти, то тепер пізнання робить наступний крок. Воно починає будувати фундамент нової системи знання нібито «згори» відносно реальної практики й

лише після цього, шляхом ряду опосередкувань, перевіряє створені з ідеальних об'єктів конструкції, зіставляючи їх з предметними відносинами практики.

Отже, головною ознакою переходу від стадії перед науки до стадії розвитку медичної науки на власній основі є її теоретизація. Основні шляхи розвитку теоретичної медицини, медичної теорії обумовлені загальними принципами розвитку наукової теорії. Теорія в загальному плані визначається як система достовірного наукового знання, що описує й пояснює певну царину дійсності. Структура теорії включає: емпіричну (фактичну) підставу теорії; вихідні теоретичні положення (аксіоми, принципи, закони); логічну систему висновків і доказів; сукупність логічно обґрунтованих висновків і наслідків. Побудова й обґрунтування наукової теорії являє собою взаємозв'язок і взаємодію вищевказаних елементів. У природознавстві найчастіше виділяють чотири типи теорій: емпіричні теорії експериментальних наук, до таких належить більша частина теорій біології та медицини; гіпотико-дедуктивні (напівааксіоматичні) теорії; аксіоматичні теорії математики; формалізовані теорії математики й логіки.

Специфіка медицини як теоретичної системи знання визначається двома факторами: логікою побудови і розвитку теоретичного знання взагалі та особливостями предмета й характеру медичної діяльності. Другий фактор і визначає те, що медицина як система поєднує теоретичну, експериментальну, клінічну й профілактичну складові. Теоретична медицина спирається на весь загаль фундаментальних наук (біологія, фізика, хімія, математика, психологія, соціологія). Як її базові складові можна виділити теорію антропогенезу, теорію норми, теорію патології. Експериментальна медицина поєднує теорію методу досліджень, теорію експерименту, теорію моделювання, теорію прогнозування результатів. Клінічна медицина включає теорію людської індивідуальності, теорію діагностики, теорію лікування (психосоматичної оптимізації), теорію реабілітації, теорію цінностей. Профілактична медицина включає теорію гігієни, теорію антропоєкології, теорію профілактики, теорію охорони здоров'я.

Така специфіка медичного знання визначає багато в чому і характер взаємин медицини й філософії на різних етапах розвитку цивілізації – як фактора, що забезпечує теоретизацію медицини.

Близькість медицини й філософії, історичні форми їхньої взаємодії пояснюються різними обставинами. По-перше, активним розвитком медицини як форми практичної діяльності й необхідністю її світоглядного обґрунтування. По-друге, синтетичним характером самої медичної діяльності, що включає і клінічну діяльність, і експериментальну, і профілактичну. По-третє, постійною необхідністю теоретичної рефлексії набутого фактичного матеріалу.

Історія філософії досить виразно фіксує, що філософія здобула теоретичні форми достатнього системного рівня вже в античний період. Починаючи від Платона й Аристотеля, високий рівень теоретизації філософії практично не ставиться під сумнів. Так само визнано, що природознавство перетворюється у власне науку (переходить від етапу переднауки до етапу науки) в умовах Нового часу. Вважається, що засновниками класичного природознавства з високим рівнем теоретизації стали Г. Галілей та І. Ньютон. Закономірно, що перехід науки до етапу власне наукового розвитку породив у рамках натурфілософської форми взаємодії філософії та науки і перші форми внутрішньої філософської рефлексії науки – методологічні концепції Ф. Бекона та Р. Декарта як предтечу філософії науки.

Емпіризм і математичне узагальнення стали візитною карткою науки Нового часу. Від імені емпіризму виступив Ф. Бекон з його великою програмою емпіричної філософії. Від імені раціоналістичного підходу виступив математик Р. Декарт. Втім, У. Гарвей висловився про родоначальника англійського емпіризму так: «Бекон займався наукою як лорд-канцлер». Очевидно, він мав на увазі, що справа обмежувалася самими тільки побажаннями, загальною характеристикою завдання й умовляннями про те, що не слід довірятися випадковим сприйняттям, а потрібно робити методичні спостереження й доповнювати їх обміркованим досвідом. Р. Декарт же був упевнений, що серйозна потреба в істині може бути задоволена не схоластичними міркуваннями й метафізичними теоріями, а лише математикою. Ця своєрідна математична реформа філософії змусила визнати ясність і виразність найважливішими принципами наукового методу.

Уже в XVII сторіччі нова наука про природу багато в чому визначала зміст і завдання філософії, а в XVIII і XIX взагалі

відтіснила останню, створивши особливий – сцієнтистський – спосіб мислення й життєвої орієнтації, який донині має визначальний характер для європейської культури та індустріально-технічної цивілізації, що стала тепер всесвітньою. За словами німецького філософа Г. Ромбаха, «точна наука є філософія Нового часу».

Ці особливості викликали до життя й нову орієнтацію філософії. Якщо в Середні віки вона виступала в союзі з теологією, а в епоху Відродження – з мистецтвом і гуманітарним знанням, то від XVII сторіччя вона спирається переважно на науку. Тому для розуміння проблем, якими займається відтоді медицина, треба зважити на специфіку нового типу науки про природу, основи якої склалися саме в той період і яка істотно відрізняється від природознавства античності й середньовіччя. І оскільки наука посідає провідне місце у світогляді цієї епохи, то й у філософії на перший план виходять проблеми теорії пізнання – гносеології. Простежування зв'язку філософії з наукою дозволяє, з одного боку, виявити теоретичні передумови нової математики й природознавства, а з іншого, – побачити, яким чином найбільш продумані філософські побудови занурюються своїм корінням у той ґрунт, з якого проростає й наукове мислення цієї епохи, що визначає духовні обрії нової Європи.

Основна тенденція філософії Нового часу, яку дуже яскраво окреслив Р. Декарт, – перенесення центру ваги філософського навчання з проблем онтологічних на гносеологічні. Справді, коли йдеться про те, щоб із загального принципу за допомогою певного методу побудувати новий світ, то стає очевидним, що головне завдання полягає у баченні цього єдиного принципу, правил методу, тобто способу побудови світу, а також долученні всіх можливих аргументів на користь правомірності й можливості виконувати заплановане. Цими питаннями і займався Р. Декарт. Наукове знання, у баченні Р. Декарта, – це не окремі відкриття, які поєднують поступово у загальну картину природи, а створення загальної понятійної сітки, у якій вже не важко заповнити окремі осередки, тобто виявити окремі істини. Процес пізнання перетворюється на таку собі потокову лінію, а в ній, як відомо, головне – безперервність.

От чому безперервність – один з найважливіших принципів методу. Метод, як його розуміє Р. Декарт, повинен перетворити пізнання в організовану діяльність, звільнивши його від випадковостей, від таких суб'єктивних факторів, як спостережливість і гострий розум – з одного боку, удача й щасливий збіг обставин – з іншого. Образно кажучи, метод перетворює наукове пізнання з кустарного промислу в промисловість, зі спорадичного й випадкового виявлення істин – у систематичне й планомірне їх виробництво. Якщо Р. Декарт є представником раціоналізму в новій філософії і вважає найбільш достовірним пізнання за допомогою розуму, то англійський філософ Ф. Бекон – засновник іншого напрямку, а саме емпіризму, вимагає спиратися на досвід. Щоб одержати істинне знання про природу, необхідно, на думку Ф. Бекона, докорінно змінити наукові методи дослідження.

Саме у творчості Ф. Бекона практична зорієнтованість науки Нового часу знайшла своє найбільш яскраве й послідовне втілення. Мету наукового знання Ф. Бекон бачить у принесенні користі людству. На відміну від тих, хто вважав науку самоціллю, Ф. Бекон наголошує, що наука служить життю й практиці, і тільки це виправдовує її існування. Така позиція доповнює зміст філософії як методології науки. «Філософська методологія як вчення про загальний метод пізнання світу є особлива сфера духовної культури, відмінна від науки й релігії, але перебуває в складній взаємодії з ними» (М. Бердяєв).

Фізіологія, анатомія, власне медичні науки (діагностика й терапія) стають на цей шлях значно пізніше. Хоча ніхто не сумнівається у високому рівні теоретичного мислення видатних класиків світової медицини: Гіппократа, Цельса, Галена, Авіценни, Парацельса та ін. Але існує й справедлива оцінка ступеня теоретизації їхніх поглядів, що наведена на прикладі Гіппократа: «...Концепція Гіппократа не є у точному значенні слова науковою теорією, що виражає достовірне знання про закономірності тієї чи іншої сфери об'єктивної реальності. Її не можна оцінювати за критеріями розвиненого природознавства, у світлі якого концепція Гіппократа є лише умоглядна гіпотеза» (В. Жирнов). Справа в тому, що теоретичне мислення як таке ще не стає наукою. Тому взаємозв'язок філософії та медицини на досить тривалий час

набуває особливого характеру. Філософія виконує компенсаторну функцію – науково-теоретичного забезпечення медицини, тобто виступає якимось науково-теоретичним доповненням до системи медичного знання. Така форма взаємозв'язку філософії і медицини (у рамках натурфілософського підходу) деякою мірою компенсує гетерохронність (відставання) формування медичної культури, пов'язаної з відставанням її системно-теоретичного компонента (у вигляді самостійної системи наукового знання) від предметно-практичної складової. У зв'язку з цим дослідники філософії медицини вирізняють ще одну особливість розвитку медичного знання в широкому сенсі – значне випередження комплексу етичних уявлень системи гносеологічно-пізнавальних уявлень у системі медичного знання.

Необхідно звернути увагу й на інші фактори розвитку теоретичної складової медицини. Насамперед, у XVII – XIX століттях завершується натурфілософський етап розвитку медичного знання й так званий підготовчий період переходу до теоретичної медицини. Натурфілософія була колискою теоретичного мислення у природознавстві. Саме тоді відбувалось інтенсивне формування емпіричного базису науки. У цей же період сформувалися сучасний методологічний базис науки та її теоретичний компонент. Стосовно до медицини ця закономірність має деякі особливості. По-перше, період формування емпіричного базису в медицині більш тривалий. Перехід до самостійних теоретичних побудов у медицині завершився пізніше, ніж в інших галузях природознавства. Але до початку XX сторіччя медицина вже мала у своєму доробку серйозні наукові досягнення, такі як систематизоване знання в патологічній анатомії, фізіології та патологічній фізіології і, безумовно, у бактеріології. Однак перша в історії медицини спроба теоретичного синтезу медичних знань на суто науковій основі – целюлярна патологія Р. Вірхова – виявилася практично єдиною медичною теоретичною системою, що виконувала функцію інтегруючої теорії досить тривалий час. Бактеріологія не впоралася із цим завданням, тому що виникли нові конкуруючі теоретичні системи. Але процес пошуку таких теорій став характерним для початку XX століття.

Ще одним фактором, що визначає процес переходу медичного знання до високорозвиненого стану власне науки є більш

толерантне ставлення медиків, у порівнянні з природознавцями, до системи філософського знання. Отже, для медицини характерна своя особливість проходження позитивістського етапу взаємин медицини й філософії. Пояснення полягає у двох моментах: насамперед, у предметі медичної діяльності – людині, а також у необхідному консерватизмі медицини щодо застосування в її сфері двох складових наукового знання, які й забезпечували для природознавства переведення його на рівень необхідної теоретизації, – математики й техніки. Саме застосування математики у природознавстві стало поштовхом до її теоретизації, а застосування техніки розширило її експериментальну базу й вивело на новий теоретичний рівень.

3. Теоретизація науки і медицини, проблема предмета медичної діяльності

До загальних принципів теоретизації науки відносять:
по-перше, встановлення внутрішньої єдності досліджуваного матеріалу, досліджуваної сфери;
по-друге, з'ясування її місця в системі інших наук.

Якщо взяти ці принципи в системі й застосувати їх до процесу теоретизації медицини, то можна виділити три рівні теоретизації сучасної медицини:

1. Об'єднання теоретичного медичного матеріалу в систему, упорядковану за певним вихідним принципом.
2. Виявлення предмета медицини та її місця у системі наук.
3. Виявлення місця медицини в суспільстві, у його культурі.

Одним з важливих моментів теоретизації медицини є визначення її предмета. Досліджуваний медициною об'єкт – людина – явище соціальне. Те, що медицина обмежувалася вивченням переважно людського організму, пояснюється винятково самим характером розвитку науки взагалі й наукових уявлень про людину. Тому традиційний предмет вивчення – здоров'я та хвороби людини – варто розглядати з точки зору сучасного розуміння людини, тобто не як абстрактно-біологічну характеристику організму, а як конкретне вираження цілісності людського буття. Власне, у зв'язку із проблемою визначення предмета теоретизації

медицини будувалася логіка загальномедичних теорій, починаючи від целюлярної патології Р. Вірхова й закінчуючи вченнями І. Павлова і Г. Сельє, від загальнобіологічної теорії реактивності живих систем на організменому рівні як теорії організоцентристської патології (В. Петленко) до теорії нормології, застосованої не до організму, а до популяції (І. Давидовський). Як результат – виникає певна суперечність між традиційним шляхом теоретизації через природничу базу загальної патології та соціальною сутністю людини.

Причина цілком очевидна: сучасна медицина являє собою цілий комплекс наукових дисциплін, що стає теоретичною базою для відповідних видів практичної медичної діяльності. Отже, теорія медицини має будуватися не як теорія певного класу, безлічі об'єктів, а як теорія специфічної предметної діяльності з певним класом об'єктів. Центральними поняттями, які визначають основні підходи, принципи побудови теорії медицини й теоретичної медицини, стали «об'єкт» і «предмет» медичної діяльності.

Об'єкт медичного впливу – людина. Відповідно, вона є й об'єктом медичного пізнання. Однак за всю історію медицини людину як таку ніколи не оголошували предметом медичної науки та медичної діяльності. Людину вивчають практично вся сукупність гуманітарних наук і значна частина природничих наук. Річ у тім, що за такого розмаїття медичної діяльності принципово існують три її головні об'єкти: природа, суспільство, людина.

Об'єктом медицини є людина в станах здоров'я і хвороби, які характеризуються діалектичною взаємодією властивих їй організменого, психічного і соціального структурного та функціонального рівнів.

Організмений рівень об'єкта медицини – це рівень біологічних (фізіологічних) зв'язків. На цьому рівні виділяються механізми етіології та патогенезу і взаємопереходу нормальної саморегуляції в патологічну.

Психічний рівень об'єкта медицини – це рівень психічної цілісності людини, що задається як фізіологічними, так і соціальними детермінантами. Тут найбільш непохитною виявляється система психосоматичних зв'язків.

Соціальний рівень об'єкта медицини – це характеристика здоров'я і хвороби як соціальних станів особистості, що

формується на основі його цілісного соціального й природного буття.

У зв'язку з виділенням трьох взаємозалежних рівнів у сучасній медицині визначено й три групи медичних наук: медико-біологічні, власне медичні (клінічні) та медико-соціальні (профілактичні).

Складність структури об'єкта медицини вимагає якісної методологічної бази для цілісності цієї системи. Сократові приписують таку думку: «Хороші лікарі говорять, що неможливо лікувати одне око, а необхідно лікувати й голову, якщо бажають, щоб одужали очі. Так само не має сенсу лікувати голову, не дбаючи водночас про все тіло... Найбільша помилка – існування лікарів тіла й лікарів душі, тоді як, власне кажучи, це неподільне».

Весь хід становлення медичного знання визначає як специфіку медичної діяльності, так і її сучасне існування. На емпіричному рівні визначення предмета медицини не викликає сумніву – це боротьба із хворобами й збереження здоров'я.

Предмет медицини явно лежить у сфері людського існування. Тому характер, специфіка медичної діяльності розкривається саме через її співвіднесення із сутністю людини. Зміст боротьби із хворобами, потреба суспільства й людини у збереженні здоров'я полягає в усуненні тих обмежень тілесного існування людини, які заважають її вільній, повноцінній діяльності. Очевидно, що це призначення медичної діяльності не залежить від особливостей конкретно-історичного періоду розвитку медицини. Хоча певні відмінності у розумінні суспільством свободи діяльності людини, безумовно, існують в кожную епоху. У сучасних умовах доцільно говорити про оптимум вільної людської діяльності. Виходячи із цього, можна визначити предмет медичної науки як вивчення морфо-фізіологічних і психоемоційних умов оптимуму людської життєдіяльності в нерозривному зв'язку із соціальними умовами. З цих же позицій індивідуальне здоров'я визначається як стан оптимальної життєдіяльності людини, що забезпечує повноту реалізації її сутності.

Отже, теоретизація медицини, як умова сучасного етапу розвитку медичної науки й медичної діяльності, детермінована специфікою предмета медицини, а відтак значною мірою визначає

структуру й зміст філософії медицини, що пов'язує медицину із загальними проблемами розвитку цивілізації, культури суспільства.

Але сучасна цивілізація має ще одну особливість – технізацію. Аналіз цієї складової розвитку суспільства надзвичайно важливий для медицини з огляду на специфіку її предмета діяльності й специфіку предмета медицини як науки. Певні нароби в цій сфері сформульовано у філософії техніки.

4. Медицина в сучасній цивілізації: філософія техніки і медицина

Філософія техніки, по-перше, досліджує феномен техніки взагалі; по-друге, не тільки її іманентний розвиток, але й роль в суспільному розвитку, де особливе місце відведено медичній діяльності; по-третє, бере до уваги широку історичну перспективу розвитку цивілізації. Та якщо предметом філософії техніки є техніка, то виникає відразу законне питання: що ж таке сама техніка?

Техніка належить до сфери матеріальної культури. Однак добре відомо: матеріальна культура тісно пов'язана з духовною культурою. Наприклад, археологи саме залишками матеріального характеру прагнуть якнайповніше відновити культуру давніх народів. Завдяки цьому ми маємо можливість через медичні інструменти, якими працювали у Стародавніх Єгипті й Китаї, уявити рівень розвитку медицини. У цьому розумінні філософія техніки є в значній своїй частині археологією технічних знань – якщо вона звернена до минулого, і методологією технічних знань, технічної складової знань взагалі – якщо вона звернена до сьогодення та майбутнього.

Технічна складова медицини крокує в ногу як з науковим, так і з технічним прогресом. Історія медицини – це історія не тільки медичних теорій, але й медичної діяльності, а отже і предметної її складової – інструментів, устаткування, ліків.

Логічно, що технічну складову медицини слід розуміти як: сукупність технічних пристроїв, технічного інструментарію, артефактів – від окремих медичних інструментів до складних технічних систем (апарати штучного дихання, «штучна нирка», кровообігу, системи гемодіалізу, діагностичні системи на основі

ультразвукової апаратури, магнітноядерних резонаторів, лазерні інструменти й оптико-волоконні системи тощо);

сукупність різних видів технічної діяльності задля створення цих пристроїв – від науково-технічного дослідження й проектування до їх виготовлення на виробництві та експлуатації, від розробки окремих елементів технічних систем до системного дослідження й проектування медичних технічних систем;

сукупність технічних знань – від спеціалізованих технічних, рецептурно-технічних до теоретичних науково-технічних і системотехнічних знань, включаючи спеціальні медико-технічні знання.

Як бачимо, сучасна медична техніка, і насамперед технічна складова медичного знання, нерозривно пов'язані з розвитком науки. Особливістю цього процесу в історії медицини є те, що співвідношення науки й техніки, зокрема медичної науки й техніки, поступово мінялося. Наука у давнину була не тільки неспеціалізованою, недисциплінарною, але й невіддільною від практики та техніки. Уже в Стародавньому Єгипті зафіксовано високий рівень виготовлення і застосування медичних інструментів.

Найважливішим кроком на шляху розвитку західної цивілізації була антична революція в науці, що виділила теоретичну форму пізнання й освоєння світу в окрему царину людської діяльності. В античному світі розуміння техніки істотно відрізнялося від сучасного: поняття «техне» обіймало і техніку, і технічне знання, і мистецтво, але не включало теорію. Тому у давньогрецьких філософів, наприклад Аристотеля, немає спеціальних праць про «техне». Більше того, в античній культурі наука й техніка розглядалися як принципово різні види діяльності. В античному мисленні існувало чітке розрізнення «епістеме», на збагненні якого ґрунтується наука, і «техне» – практичного знання, яке необхідне для практики й пов'язане з нею. «Техне» не мало ніякого власного теоретичного фундаменту, а антична техніка завжди була схильна до рутини, вироблення навичок; технічний досвід передавався від батька до сина, від матері до дочки, від майстра до учня. Стародавні греки проводили чітке розмежування теоретичного знання і практичного ремесла.

У Середні віки будівельники, лікарі й ремісники покладалися в основному на традиційне знання, що трималося в

секреті і мало змінювалося. Питання співвідношення між теорією й практикою вирішувалося в сакральному аспекті – наприклад, який спосіб лікування є кращим з божественної точки зору. У науці Нового часу можна спостерігати іншу тенденцію – прагнення до спеціалізації та відокремлення певних аспектів і сторін предмета, що підлягають систематичному дослідженню експериментальними й математичними засобами. Одночасно формується ідеал нової науки, здатної вирішувати теоретичними засобами інженерні завдання, і нової техніки, породженої наукою. Саме цей ідеал привів зрештою до дисциплінарної організації науки й техніки, створив постійну основу для розвитку знання на науковому експериментальному фундаменті, у тому числі відкрив шлях до становлення експериментальної медицини.

Отже, можна бачити, що на шляху історичного розвитку технічна дія і технічне знання поступово відділяються від міфу й магічної дії, але спочатку спираються не на наукове знання, а лише на повсякденну свідомість і практику. Це добре видно з опису технічної складової у медичних трактатах, спрямованих на закріплення й передачу медичних знань новому поколінню лікарів.

Аж до XX сторіччя медична наука і медична техніка розвивалися неначе по незалежних траєкторіях, будучи відособленими соціальними організаціями – кожен зі своєю особливою системою цінностей.

Зовсім іншу якість взаємин медицини й техніки ми спостерігаємо тепер, з появою вищого на сьогодні ступеня раціонального узагальнення в техніці, що являє собою системотехніка – як спроба комплексного теоретичного узагальнення всіх галузей сучасної техніки й технічних наук. При цьому вона орієнтується не лише на природне, але й на гуманітарне знання, зокрема на галузь діяльності, що поєднує в собі природничо-наукову, гуманітарну й технічну складові, тобто – медицину. Системотехніка – це особлива діяльність зі створення складних технічних систем і тому є насамперед сучасним видом інженерної, технічної діяльності. Але водночас вона містить у собі особливу наукову діяльність, оскільки є не тільки додатком до наукових знань. Тут відбувається також і вироблення нових знань. Важливо, що у системотехніці наукове знання проходить повний

цикл функціонування – від його одержання до застосування в інженерній та медичній практиці.

Процес сайєнтифікації техніки був би неможливий без узагальнення результатів розвитку техніки в різних видах людської діяльності, численних методів технічного забезпечення наукової діяльності, логіки розвитку технічних складових будь-яких наук, у тому числі й медицини. Проблема вивчення розвитку технічної складової медицини, логіки використання техніки в медицині спирається на загальні принципи співвідношення науки й техніки.

У сучасній літературі з філософії техніки можна виділити такі основні підходи до вирішення проблеми зміни співвідношення медичної науки й техніки:

1. Техніка розглядається як прикладна наука стосовно медицини.

2. Процеси розвитку медичної науки й техніки розглядаються як автономні, але скоординовані.

3. Медична наука розвивалася, орієнтуючись на розвиток технічних апаратів та інструментів.

4. Техніка науки за всіх часів випереджала техніку практичної медицини.

Усі ці підходи узагальнені в основних сучасних моделях розвитку науки.

5. Медицина та філософія науки в ХХІ столітті: сучасна методологія науки

Сучасна медицина розвивається відповідно до логіки розвитку науки як одного із стрижнів сучасної цивілізації. Сьогодні вона – цілісне явище, яке ґрунтується на базисі, сформованому у ХХ столітті. У концентрованому вигляді логіка розвитку науки як цілісного явища представлена логікою основних проблем філософії науки. Для першої третини ХХ сторіччя характерними в розвитку науки були:

побудова цілісної наукової картини світу;

дослідження співвідношень детермінізму й причинності в науковому знанні;

вивчення динамічних і статистичних закономірностей.

До основних проблем відносять також і структурні компоненти наукового дослідження: співвідношення логіки й інтуїції; індукції та дедукції; аналізу й синтезу; відкриття й обґрунтування; теорії та факту. У цей період основною формою узагальнення логіки розвитку науки є концепція логічного позитивізму. Концепція логічного позитивізму створювалася під могутнім впливом формальної (математичної) логіки початку ХХ століття, її засобів і методів. Наукове знання ототожнювалося з тією мовою, якою його виражали. Основним засобом дослідження у представників логічного позитивізму був логічний аналіз мови науки, за допомогою якої прагнули додати усій науці такої стрункості й точності, які були досягнуті в математиці та логіці. Зрештою ця методологічна концепція вилилась у вирішення спеціальних завдань, що виникали під час логіко-семантичного аналізу наукових термінів і пропозицій.

Для другої третини ХХ сторіччя характерний аналіз проблеми емпіричного обґрунтування науки; з'ясування того, чи достатній для всієї будови науки фундамент чисто емпіричного дослідження; які існують закономірності теоретизації знання, насамперед розуміння науки як історії й логіки зміни наукових парадигм і як процесу зміни науково-дослідних програм. Цей період позначений розширенням і зміною проблематики філософії науки. Найбільш відомі результати отримано К. Поппером, який основним завданням своєї методологічної концепції зробив аналіз розвитку наукового знання й від кінця 40-х років впливав на філософів науки.

Сфера представників філософії науки поступово починає переміщуватися від проблем аналізу структури й мови науки до проблем її розвитку, до визначення структури закономірностей її розвитку. Це викликало широку зацікавленість історією науки. В останній третині ХХ століття обговорюється нове, розширене поняття наукової раціональності, загострюється конкуренція різних пояснювальних моделей розвитку наукового знання та спроб реконструкції логіки наукового пошуку. Нового змісту набувають критерії науковості, методологічні норми й понятійний апарат останньої, постнекласичні стадії розвитку науки. Виникає усвідомлене прагнення до історизації науки, висувається вимога співвіднесення філософії науки з її історією, гостро постає проблема універсальності методів і процедур, що застосовуються у рамках

філософії науки й науки загалом. Цей період позначений якісно новим рівнем розуміння методології науки, усвідомленням того факту, що методологічні побудови потрібно співвідносити з дійсною історією науки, що не тільки логіко-філософські принципи, але також і історія науки може слугувати джерелом методологічних проблем та їх рішень. Філософія науки активно розвивається завдяки працям К. Хенсона, М. Поланьї, Дж. Холтона, С. Тулміна й багатьох інших дослідників, що виступили наприкінці 50-х років. Безумовно, провідне місце в розвитку методології займають концепції, запропоновані й обґрунтовані Т. Куном (розвиток науки як зміна парадигм) та І. Лакатосом (розвиток науки як зміна науково-дослідних програм). Саме ці два дослідники чітко поставили питання про співвіднесеність методології науки та її розвитку. Вони ж певною мірою сприяли усуненню застарілих методологічних стандартів науковості й раціональності, прагнучи привести ці стандарти у відповідність з реальною практикою науки. В методологічних концепціях Т. Куна й І. Лакатоса філософія, і насамперед нова методологія, вже не відділяється від науки, а стає її ваговою частиною.

Саме в цей період формується нове розуміння методології – як однієї з основ сучасної науки. Сучасна методологія характеризується стійким консерватизмом. Уся теоретико-концептуальна конструкція методології базується на сприйнятті наукового знання як принципово інтерсуб'єктного й деперсоніфікованого. Ті методи, які вона вивчає і узагальнює, розраховані на фіксацію й вивчення об'єктів без домішок суб'єктивних нашарувань. У сучасній методології найбільш сильна абстракція (відволікання) або демаркація (відмежування) від індивідуальних, психологічних, колективістських, історичних і культурних умов. Можна сказати, що сфера методології – це те доволі стійке середовище, у якому арсенал засобів, методів, принципів і орієнтирів уже створений, готовий до застосування, а не «виготовляється» для кожного випадку окремо. Тому можна зустріти визначення методології, що ототожнює її з граничною раціоналізацією світогляду.

Методологія поділяється на загальну і часткову. У першій аналізуються методи, спільні для багатьох наук, у другій – для

окремих груп наук. Багаторівнева концепція методологічного знання обґрунтовує виділення таких груп:

філософські методи;
загальнонаукові;
конкретно-наукові;
дисциплінарні;
методи міждисциплінарного дослідження.

Кожний рівень має відносну автономію і не перекликається з іншими. Однак найбільш загальний рівень виступає як можлива передумова розвитку нижчого рівня.

Важливою рисою сучасної методології є її концептуалізація. Це з новою силою доводить, що за методологією закріплено функцію визначення стратегії наукового пізнання. Основний постулат у виробленні подібної стратегії – заборона на підміну методу. Це означає, що дослідження предмета вимагає «своїх», адекватних його природі методів. Таким чином, «поштовх до дослідження має походити... від речей і проблем» (Е. Гуссерль). Поєднання предмета й методу, їхня органічність виділяється методологією як одна з найнеобхідніших передумов успіху наукового дослідження. Якщо припустити протилежну ситуацію, коли дисципліни намагаються вивчити свій предмет неадекватними йому методами дослідження, то відразу стане зрозумілою правомірність даного методологічного постулату.

Істотними рисами, що характеризують сучасну методологію, зокрема й методологічну складову медичного знання, є:

- посилення ролі міждисциплінарного комплексу програм у вивченні об'єктів;
- зміцнення парадигми цілісності й інтегративності, усвідомлення необхідності глобального, всебічного погляду на світ і зокрема на предмет медичних досліджень;
- широке впровадження ідей і методів синергетики, принципів структурогенезу;
- використання в повному обсязі нового понятійного і категоріального апарату, що відображає постнекласичну стадію еволюції науки;

- впровадження в наукове дослідження темпорального фактора й багатоальтернативної прогностики;
- зміна змісту категорій «об'єктивності» і «суб'єктивності», зближення методів природничих і соціальних наук;
- посилення значення нетрадиційних засобів і методів дослідження, що межують зі сферою позараціонального усвідомлення дійсності.

Суттєвою характеристикою і особливістю сучасної методології у сфері медико-біологічного знання є синтез когнітивного, гуманітарного та соціокультурного підходів. Трансформування медицини й охорони здоров'я має розглядатися і розглядається як процес зміни цілісних парадигм – історично конкретних типів пізнавальної та практичної діяльності, заснованих на певних принципах та ідеалах, нерозривно пов'язаних зі світоглядними й соціокультурними установками конкретної епохи. Такі зміни супроводжуються формуванням системи нових взаємозалежних понять (трансформація, здоров'я, валеологія, біоетика, інновація тощо); коригуванням змісту традиційного понятійного апарату (патологія, профілактика, гуманізм); зближенням парадигм діяльності й мислення в різноманітних сферах (технічній, гуманітарній, політичній, екологічній) завдяки використанню загальних методологічних підходів теоретичної і практичної діяльності – системно-ієрархічного, соціокультурного, міждисциплінарного, діяльнісного та ін.

Джерело: *Соціально-філософські та етичні проблеми медицини: Навч. посібник / За заг. ред. А. П. Алексєнко, В. М. Лісового. – Харків: Колегіум, 2010. – 340 с. – С.8-39.*

http://vuzlib.com.ua/articles/book/24494-Socialno-filosofski_ta_eti/1.html

Науково-методичне видання

*Ірина Геннадіївна Утюж
Наталя Валеріївна Спиця*

ФІЛОСОФІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

*для аспірантів та здобувачів медичних та
фармацевтичних напрямів з підготовки до
складання кандидатського іспиту*